

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΑ' • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 155 • ΜΑΤΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 1998 • ΙΤΥΠ - ΣΕΙΡΑ 5758

Ημέρα Μνήμης Ολοκαυτώματος

Του Καθηγητή κ. ΜΙΧΑΛΗ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ,
πρώην Πρύτανη του Πανεπιστημίου Αθηνών
- Προέδρου της Κίνησης Πολιτών κατά του Ρατσισμού

ΑΙΣΘΑΝΟΜΑΙ ΙΔΙΑΙΤΕΡΗ ΤΙΜΗ για το γεγονός ότι η Ισραηλιτική Κοινότητα Αθηνών μου ανέθεσε να μιλήσω στη σημερινή ημέρα μνήμης του Ολοκαυτώματος. Φέτος, που η ημέρα μνήμης συνδέεται με την επέτειο ενός άλλου γεγονότος, με τη συμπλήρωση δηλ. μισού αιώνα από την ανακήρυξη του Ισραήλ σε κράτος.

Η ιστορική εκείνη στιγμή όπου ένας κατατρεγμένος λαός δικαιωνόταν, επιστρέφοντας στη γη των προγόνων του και ίδρυε το νέο Ισραήλ ήταν (ανεξάρτητο από τις γνωστές αρνητικές συνέπειες που υπήρξαν) η ηθικά επιβεβλημένη απάντηση σ' εκείνους που συνέλαβαν και με τρομακτικό τρόπο εφήρμοσαν τη λεγόμενη «τελική λύση» για τον αφανισμό όσων ανήκαν στο λαό αυτό, τον αφανισμό τους επειδή ήταν διαφορετικοί, ήταν Εβραίοι αλλά ήταν απάντηση και σ' εκείνους που με τη στάση τους διευκόλυναν το σχέδιο, εκείνους που, όταν αυτό εφαρμόζοταν, σιωπούσαν.

Η ίδρυση του κράτους του Ισραήλ, αξιολογούμενη συνολικά και μακροσκοπικά με την απόσταση του χρόνου, χωρίς αναφορά στις τότε συγκεχυμένες πολιτικές συνθήκες, σκοπιμότητες και συμφέροντα, θα πρέπει να καταταχθεί στα πλέον διδακτικά γεγονότα του αιώνα μας: Αντί του αφανισμού, που κάποιοι επεδίωξαν και άλλοι ανέχθηκαν, ήλθε η αναγέννηση ενός λαού. Και όσο θα περνάει ο χρόνος, πιστεύω ότι θα κραταιώνεται η αντίληψη ότι η αναγέννηση αυτή ήταν η αντίσταση της ηθικής και η απάντηση της ηθικής στη βαρβαρότητα, στα βάρβαρα σχέδια αφανισμού.

Γιορτάζοντας μαζί του την 50ετηρίδα της νέας κρατικής του υπόστασης, ευχόμαστε στο λαό του

Ισραήλ να συνεχίσει τα τεράστια βήματα προόδου που σημείωσε ως τώρα σ' όλους τους τομείς της οικονομικής και πολιτιστικής του δραστηριότητας, αλλά και να βρει τρόπο ειρηνικής συμβίωσης μ' εκείνους που κι αυτοί με τη σειρά τους αδικήθηκαν.

Η αναγέννηση του Ισραήλ ακολούθησε το Ολοκαύτωμα, αυτό το ειδικό και αποτρόπαιο έγκλημα κατά του ανθρώπινου γένους, που μπορούμε να το θεωρήσουμε ως το πιο συγκλονιστικό στην παγκόσμια ιστορία, αν αναλογιστούμε ότι ήταν έγκλημα του «πολιτισμένου» αιώνα μας, της «πολιτισμένης» ηπείρου μας, μιας χώρας με μεγάλα πολιτιστικά επιτεύγματα. Ήταν έγκλημα προηγμένης κοινωνίας, η οποία για την υλοποίησή του, χρησιμοποίησε επιστημονικές μεθόδους. Για να δείχθει, ότι ο πολιτισμένος άνθρωπος μπορεί να γίνει πιο κτηνώδης από τον πρωτόγονο, μπορεί να τον ξεπερνά όχι μόνο στις επιστημονικές και τεχνολογικές επιδόσεις, αλλά και στην πώρωση της συνείδησης.

Αποτιμώντας τον αιώνα που λήγει ο σημερινός άνθρωπος, δίπλα στις εικόνες των πολιτιστικών επιτευγμάτων του, θα πρέπει να θέσει τις εικόνες των σκελετωμένων γυμνών σωμάτων που πορεύονται στους θαλάμους αερίων του 'Αουσβιτς και των άλλων στρατοπέδων συγκεντρώσεως, τις εικόνες παγωμένων βλεμμάτων των ανήμπορων να αντιδράσουν - ούτε καν συναισθηματικά - εξευτελισμένων στην ανθρώπινη αξιοπρέπειά τους απόμων, εικόνες που προκαλούν κατασχύνη σε κάθε υγιώς αντιδρώσα ανθρώπινη συνείδηση.

Αναζητώντας κανείς αίτια του Ολοκαυτώματος, δεν μπορεί να μη σταματήσει σε μια από τις

Συνέχεια στη σελ. 32

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΟΦΥΛΛΟΥ: Τορά σε ξύλινη θήκη, 17ος αιώνας.
(Φωτογραφία: Γ. Φαφάλης, Εβραϊκό Μουσείο Ελλάδος).

Οι Εβραίοι μέσα από τις περιγραφές των αρχαίων Ελλήνων

Του κ. **ΜΩΥΣΗ ΛΙΤΣΗ**
Δημοσιογράφου -
Απόφοιτου τμήματος Ιστορίας
και Κλασικών Σπουδών
του Πανεπιστημίου του Τελ Αβίβ

Ιαδδούς ο Αρχιερέυς δεικνύνει εις τον Μέγαν Αλέξανδρον την περι αυτού προφητείαν του Δανιήλ (Δανιήλ κεφ.η'). «Εφημερίς των παιδών», Εν Αθηναις, Μάιος 1878 - [Αρχείο περιοδικού "Τιατί"].

Οι Έλληνες και οι Εβραίοι, δύο λαοί με πανάρχαιη ιστορία και «βίους παράλληλους» θα 'λεγε κανείς στη Μεσόγειο, αυτή την κοιτίδα δεκάδων πολιτισμών, θα 'ταν αδύνατον να μην συναντηθούν στο πέρασμα των αιώνων, πολύ πριν οι κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, φέρουν κοντύτερα τους δύο λαούς, αλλά και αναδείξουν παράλληλα τις διαφορές στη σκέψη και τον τρόπο ζωής. Το πέρασμα του Μεγάλου Αλεξάνδρου από την αρχαία Παλαιστίνη ήταν η γέφυρα για να φέρει τους δύο λαούς κοντύτερα, προετοιμάζοντας τη μαγιά

για τη γέννηση αυτού που σήμερα αποκαλούμε ιουδαϊκοχριστιανικός πολιτισμός. Συναντήθηκαν άραγε ποτέ Εβραίοι και Έλληνες στην αμοχαιότητα; Και αν ναι, ποια ενδεχόμενως ήταν η αλληλοεπίδραση των δύο πολιτισμών;

Για το ζήτημα αυτό πολύτιμη είναι η μαρτυρία του **Ιώσηπου** (1), του γνωστού Εβραίου ιστορικού, που πέρασε στο στρατόπεδο των Ρωμαίων, όταν πια η εξέγερση της Ιουδαίας κατά της Ρώμης, είχε πλέον χαθεί και η Ιερουσαλήμ έπεφτε στα χέρια του αυτοκράτορα Τίτου. Έχοντας καταθέσει την μαρτυρία του από τον πόλεμο των Ιουδαίων κατά

των Ρωμαίων στα ελληνικά, τα έργα του Ιώσηπου, αν και γραμμένα τον πρώτο αιώνα μ.Χ., μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τις σχέσεις Εβραίων και Ελλήνων, αλλά και τις οικονομικοπολιτικές και κοινωνικές συνθήκες στην Ιουδαία της περιόδου, που γεννήθηκε ο χριστιανισμός. Ένα από τα σημαντικά έργα αυτού του Εβραίου «ελληνόφωνα» ιστορικού, είναι το «*Περί Αρχαιότητος Ιουδαίων*» (Κατά Απίωνος) (2), ένα έργο που αναζητά τις καταβολές της εβραϊκής ιστορίας στις μαρτυρίες άλλων λαών, σε μια προσπάθεια του Ιώσηπου να απαντήσει στις επικρίσεις των α-

ντιστημιτών της εποχής.

Στο έργο του αυτό ο Ιώσηπος δίνει πολύτιμες πληροφορίες για το παρελθόν στις σχέσεις Εβραίων και Ελλήνων και παρόλο που θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι τα γραπτά του είναι επηρεασμένα από το πνεύμα της εποχής στην οποία έζησε και την αντιπαλότητα των δύο πολιτισμών, παρέχουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες.

Ένας από τους πρώτους Έλληνες φιλοσόφους που κατά τον Ιώσηπο ήρθε σε επαφή με την εβραϊκή φιλοσοφία ήταν ο **Πυθαγόρας**, επικαλούμενος κάποιον μεταγενέστερο βιογράφο του τον Έρμιππο. Στο πρώτο του βιβλίο της βιογραφίας του Πυθαγόρα, ο Έρμιππος αναφέρει ότι ο Σάμιος φιλόσοφος, μετά το θάνατο ενός μαθητή του, που τον έλεγαν Καλλιφώντα και καταγόταν από τον Κρότωνα, έλεγε ότι η ψυχή του μαθητή του τον συνόδευε νύχτα μέρα και του παράγγελλε να μην περνάει από μέρη όπου είχε κυλιστεί γάιδαρος, να μην πίνει βλαβερό νερό και να απέχει από κάθε βλάσημη ενέργεια. Έθιμα, που όπως αναφέρει ο Έρμιππος, ήταν απομίμηση εβραϊκών και θρακικών συνηθειών (*ταύτα δε έπραττεν και έλεγε τας Ιουδαίων και Θρακίων δόξας μιμούμενος*). Με άλλα λόγια ο Ιώσηπος υποστηρίζει ότι ο γνωστός φιλόσοφος της Σάμου, που όπως γνωρίζουμε προφανώς να είχε έρθει σε επαφή και με άλλες ανατολίτικες δοξασίες, είχε εισαγάγει στη φιλοσοφική του σκέψη, στοιχεία από την εβραϊκή θρησκεία (*ο ανήρ εκείνος πολλά των παρά Ιουδαίοις νομίμων εις την αυτού μετενεγκείν φιλοσοφίαν*).

Ενδιαφέρον έχει και η αναφορά του στους νόμους του **Θεόφραστου**, μαθητή του Αριστοτέλη, ο οποίος κάνει αναφορά στον εβραϊκό όρκο «Κορβάν», τον οποίον εμμενεί μάλιστα από τα εβραϊκά ως

«δώρον Θεού». (... νόμοι ξενικούς αμύνειν, εν οίς μετά τινων άλλων και τον καλούμενον όρκον κορβάν καταριθμεί, παρ' ουδενί δ' ανούτος ευρεθείη, πλην μόνοις Ιουδαίοις, δηλοί δ'ως αν είποι τις εκ της Εβραίων μεθερμηνευσόμενος διαλέκτους δώρον θεού). «Ο όρκος αυτός, λέει το απόσπασμα που παραθέσαμε, δεν υπάρχει σε άλλο λαό εκτός από τους Ιουδαίους και, σε μετάφραση από τα εβραϊκά, θα μπορούσε να αποδοθεί ως δώρο Θεού».

Ο πατέρας της ιστορίας, ο **Ηρόδοτος**, που περιόδευσε στις χώρες της Μέσης Ανατολής, αποδίδει κατά τον Ιώσηπο το έθιμο της περιτομής, σε αυγυπτιακή προέλευση το οποίο, εξασκούσαν όπως γράφει και οι Σύριοι που κατοικούσαν στην Παλαιστίνη, εννοώντας κατά πάσα πιθανότητα τους Εβραίους, (*ουκούν είρηκε Σύρους τους εν Παλαιστίνη περιτέμνεσθαι*). Κατά τον Χοίριλο, επικό ποιητή του 5ου π.Χ. αιώνα, τον οποίο επίσης μνημονεύει ο Ιώσηπος, οι Εβραίοι πήραν μέρος και στην εκστρατεία των Περσών κατά των Ελλήνων, δίνοντας μάλιστα και μία αμφιλεγόμενη περιγραφή, των Εβραίων στρατιωτών, που ακολούθησαν το στρατό του Ξέρξη. Ο Χοίριλος αναφέρεται σε ένα έθνος θαυμαστό στην όψη, που μιλάγε μια γλώσσα που μοιάζει με τη φοινικική και το οποίο κατοικούσε στα Σόλυμα όρη, τα οποία κατά τον Ιώσηπο βρισκόντουσαν στην αρχαία Ιουδαία. Λέει ο στίχος του Χοιρίλου, τον οποίο παραθέτει ο Ιώσηπος:

των δ' όπισθεν διέβαινε γένος
θαυμαστόν ιδέσθαι,
γλώσσαν μεν Φοίνισσαν από
στόματος αφιέντες,
ώκειον δ' εν Σολύμοις όρεσι...

Ο Ιώσηπος υποστηρίζει έμμεσα ότι ακόμη και ο Αριστοτέλης γνώριζε τα έθιμα των Εβραίων, αναφέροντας κάποια αναφορά του **Κλέ-**

αρχον, μαθητή του Αριστοτέλη, σε ανέκδοτο για κάποιον Ιουδαίο, που του είχε διηγηθεί ο δάσκαλός του.

Στο ανέκδοτο αυτό γίνεται μνεία για πρώτη φορά από ελληνική πηγή στην *Ιερουσαλήμ* (*Ιερουσαλήμ στο αρχαίο κείμενο*). (*κακείνος τοίνυν το μεν γένος ην Ιουδαίος εκ της κοίλης Συρίας, ούτοι δε εισίν απόγονοι των εν Ινδοίς φιλοσόφων, καλούνται δε, ως φάσιν οι φιλόσοφοι παρά μεν Ινδοίς Καλανοί, παρά δε Σύροις Ιουδαίοι τούνομα λαβόντες από του τόπου, προσαγορεύεται γαρ ον κατοικούσι τόπον Ιουδαία, το δε της πόλεως αυτών όνομα πάνν σκολιόν έστι, Ιερουσαλήμην γαρ αυτήν καλούσιν*). «Κείνος, λοιπόν, ο άνθρωπος, ήταν Ιουδαίος το γένος από την κοίλη Συρία. Αυτοί κατάγονταν από τους Ινδούς φιλοσόφους, κι αυτοί οι φιλόσοφοι, όπως λένε, στην Ινδία ονομάζονται Καλανοί, ενώ στη Συρία ονομάζονται Ιουδαίοι από τον τόπο που κατοικούν, γιατί ο τόπος στον οποίο κατοικούν ονομάζεται Ιουδαία. Η πόλη τους έχει ένα πολύ παράξενο όνομα, τη λένε Ιερουσαλήμ».

Ο **Εκαταίος ο Αβδηρίτης**, ιστορικός του 4ου με 3ο π.Χ. αιώνα έχει γράψει ένα έργο για την ιστορία των Εβραίων, ως μέρος μίας συνολικής εργασίας για την ιστορία της Αιγύπτου. Ο Εκαταίος αναφέρεται στην προσήλωση που έδειχναν οι Εβραίοι για την τήρηση του μωσαϊκού νόμου, δίνοντας εν είδει ανεκδότης κάποιες ενδιαφέρουσες λεπτομέρειες από την ιστορία τους, περιγράφοντας με αρκετές λεπτομέρειες την αρχαία Ιουδαία. Αξιοσημείωτη είναι η περιγραφή του για την Ιερουσαλήμ. Γράφει ο Εκαταίος, για μία πόλη οχυρωμένη, που κατοικείται από εκατόν είκοσι χιλιάδες περίπου κατοίκους, την οποία αποκαλούν «Ιεροσόλυμα», συνεχίζοντας με λεπτομερή περιγραφή του εσωτερικού της πόλης.

Αξίζει όμως να ακολουθήσουμε την περιγραφή του ίδιου του Εκαταίου:

«έστι γαρ των Ιουδαίων τα μεν πολλά οχυρώματα κατά την και κώμαι, μία δε πόλις οχυρά πεντήκοντα μάλιστα σταδίων την περιμετρον, ην οικούσι μεν ανθρώπων περί δώδεκα μυριάδες, καλούσι δ' αυτήν Ιεροσόλυμα, ενταύθα δ' εστί κατά μέσον μάλιστα της πόλεως περίβολος λίθινος μήκος ως πεντάπλεθος, εύρος δε πηχών ρ' έχων διπλάς πύλας, εν ω βωμός εστι τετράγωνος ατιμήτων συλλέκτων αργών λίθων ούτως συγκείμενος, πλευράν μεν εκάστην είκοσι πηχών, ύψος δε δεκάπηχυ, και παρ' αυτόν οίκημα μέγα, ου βωμός εστι και λυχνίων αμφοτέρα χρυσά δύο τάλαντα την ολκήν, επί τούτων φως εστιν αναπόσβεστον και τας νύκτας και τας ημέρας, άγαλμα δε ουκ έστιν ουδέ ανάθημα το παράπαν ουδέ φύτευμα παντελώς ουδέν οίον αλσώδες ή τι τοιούτον, διατρίβουσι δ' εν αντώ και τας νύκτας και τας ημέρας ιερείς αγνείας τινάς αγνεύοντες και το παράπαν οίνον ου πίνοντες εν τω ιερώ».

«Οι Ιουδαίοι, γράφει ο Εκαταίος, έχουν πολλά φρούρια και κωμοπόλεις σε διάφορα μέρη της χώρας αλλά μόνο μία πόλη οχυρή, η οποία έχει περίμετρο πενήντα σταδίων περίπου και κατοικείται από εκατόν είκοσι περίπου χιλιάδες κατοίκους, την οποία αποκαλούν Ιεροσόλυμα. Εδώ και καταμεσής στην πόλη υπάρχει πέτρινος περίβολος, μήκους μέχρι πέντε πλέθρα και πλάτους εκατό πήχεις, όπου μπαίνεις από πύλες διπλές, μέσα του υπάρχει τετράγωνος βωμός, χτισμένος από διαλεγμένους λαμπερούς, ακατέργαστους λίθους, του οποίου κάθε πλευρά έχει μήκος είκοσι πήχεις και ύψος δέκα. Πλάι του βρίσκεται οίκημα μεγάλο, το οποίο περιέχει βωμό και λυχνοστάτη, φτιαγμένα και τα δύο από χρυ-

σό που ζυγίζει δύο τάλαντα. Πάνω τους υπάρχει φως που δεν σβήνει ποτέ, μέσα νύχτα. Δεν υπάρχει ούτε ένα άγαλμα ή αφιέρωμα κι ούτε ίχνος από φυτό, με τη μορφή ιερού αλσυλλίου ή κάτι παρόμοιου. Εκεί μένουν μέσα νύχτα, ιερείς που ασχολούνται με τελετές καθάρσεως και κανείς τους δεν πίνει κρασί όσο βρίσκονται στο ιερό».

Ενδιαφέρονσα είναι η αναφορά στην αργία του Σαββάτου που βρίσκουμε στο έργο του **Αγαθαρχίδη του Κνίδιου**, συγγραφέα του 2ου π.Χ. αιώνα, ο οποίος θέλοντας να διακωμωδήσει τα εβραϊκά έθιμα, αναφέρεται στην αργία του Σαββάτου, υποστηρίζοντας μάλιστα ότι λόγω αυτού, ο Πτολεμαίος ο γιός του Λάγου, κατέλαβε ανενόχλητος την Ιερουσαλήμ.

«... αργείν ειθισμένοι δι' εβδόμης ημέρας και μητε τα όπλα βαστάζειν εν τοις ειρημένους χρόνοις μητε γεωργίαις άπτεσθαι μητε άλλης επιμελείσθαι λειτουργίας μηδεμιάς, αλλ' εν τοις ιεροίς εκτετακότες τας χείρας εύχεσθαι μέχρι εσπέρας, εισιόντος εις την πόλιν Πτολεμαίου του Λάγου μετά της δυνάμεως και των ανθρώπων αντί του φυλάττειν την πόλιν διατηρούντων την άνοιαν, η μεν πατρίς ειληφθη δεσπότην πικρόν, ο δε νόμος εξηλέχθη φαύλον έχων εθισμόν».

«Την ημέρα εκείνη, οι Εβραίοι δεν παίρνουν τα όπλα ούτε κάνουν οποιαδήποτε αγροτική εργασία ούτε μετέχουν σε οποιαδήποτε άλλη δημόσια εκδήλωση, αλλά προσεύχονται με απλωμένα τα χέρια στους ναούς μέχρι το βράδυ. Κι επειδή τούτο οι άνθρωποι, αντί να υπερασπίζονται την πόλη τους, τηρούν το τρελό τους έθιμο, ο Πτολεμαίος, ο γιος του Λάγου, μπήκε ανενόχλητος με τον στρατό του και η χώρα παραδόθηκε σε έναν σκληρό δεσπότη, και έτσι φάνηκε πόσο ανόητο είναι το έθιμο που όριζε ο νόμος αυτός».

Είναι μερικές από τις ενδιαφέ-

ρουντες αναφορές του Ιώσηπου, σε πηγές Ελλήνων συγγραφέων της εποχής, που αναφέρονται στην εβραϊκή ιστορία, παραθέτοντας ένα ακόμη πλήθος αρχαίων συγγραφέων, που έχουν αναφερθεί στην εβραϊκή ιστορία, χωρίς να παραθέσει αποσπάσματα από τις πηγές τους. Γεγονός είναι, αν πιστέψουμε τον Ιώσηπο, ότι από πολύ παλιά, Έλληνες φιλόσοφοι και ιστορικοί έδειξαν ενδιαφέρον για ένα από τους γειτονικούς τους λαούς, που η ιστορία, μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου έφερε πολύ κοντά.

Σημειώσεις:

(1) Ο Ιώσηπος, Εβραίος ιστορικός του Ιου αιώνα μ.Χ. γεννήθηκε το πρώτο έτος της βασιλείας του Καλιγούλα 37/38 μ.Χ. και όπως λέει ο ίδιος αυτοβιογραφούμενος στο έργο του «*Ιωσήπου Βίος*» καταγόταν από τη γνωστή οικογένεια των Μακκαβαίων. Ανήκε στην αίρεση των Φαρισαίων και το 66 μ.Χ. εκλέχτηκε από το Σανεντρίν των Ιεροσολύμων στρατηγός της Γαλιλαίας στον πόλεμο κατά των Ρωμαίων. Το 67 μ.Χ. αιχμαλωτίστηκε από τον Βεσπασσιανό και πήρε μέρος στην εκστρατεία των Ρωμαίων κατά της Ιερουσαλήμ το 70 μ.Χ., αφήνοντας μας πολύτιμη μαρτυρία για μια από τις σπουδαιότερες στιγμές της αρχαίας εβραϊκής ιστορίας. Η πλήρης σειρά των έργων του κυκλοφόρησε πριν από λίγο καιρό από τις εκδόσεις «Κάκτος». Στα έργα του περιλαμβάνονται τα: *Ιωσήπου βίος*, *Περί αρχαιότητος Ιουδαίων* (Κατ' Απίωνος), *Ιστορία του Ιουδαϊκού πολέμου προς Ρωμαίους και Ιουδαϊκή αρχαιολογία*.

(2) Τα αποσπάσματα στα οποία αναφέρεται το άρθρο και στα οποία υπάρχει λεπτομερής αναφορά σε αρχαιοελληνικές πηγές, που αναφέρονται στις επαφές Εβραίων και Ελλήνων κατά την αρχαιότητα είναι παρμένα από πρώτο βιβλίο του *Περί Αρχαιότητος Ιουδαίων*, παράγραφοι 22 - 25 (σελ. 227 - 245 στη μετάφραση του έργου από τις εκδόσεις «Κάκτος»).

Οι διαφορές στη στάση μεταξύ της Ορθόδοξης και της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας κατά το Ολοκαύτωμα

Η απόφαση του Πάπα Ιωάννη Παύλου του Β' να ζητήσει συγγνώμη για τις «παραλείψεις» του Πάπα Πίου του 12ου και της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας να βοηθήσει αποτελεσματικά τους Εβραίους κατά το Ολοκαύτωμα, σε συσχετισμό με την αντίθετα γενναία στάση της Ελληνικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, έχει οδηγήσει σε πολλές διερευνητικές συζητήσεις.

Όπως είναι γνωστό η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία κατά την περίοδο του πολέμου συμπεριφέρθηκε σαν να μη γνώριζε τις συλλήψεις των Εβραίων από τους Χιτλερικούς, σαν να αγνοούσε τα στρατόπεδα εξευτελισμού της ανθρωπίνης προσωπικότητας και μαζικής εξόντωσης χιλιάδων ανθρώπων.

Από την πλευρά της η Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία - η οποία είναι μια τοπική Εκκλησία χωρίς τη δύναμη και την παγκόσμια ισχύ της Ρωμαιοκαθολικής - δεν δίστασε να υπερασπισθεί τους Εβραίους της Ελλάδος. Εκτός από τη θαρραλέα γνωστή Διακήρυξη του Αρχιεπισκόπου Δαμασκηνού, πολλοί άλλοι Μητροπολίτες δεν δίστασαν να λάβουν θέση υπέρ των διωκόμενων Εβραίων συμπολιτών τους όπως, επίσης, να κρύψουν και να διαφυλάξουν ιερά σκεύη και βιβλία των Συναγωγών, τα οποία επέστρεψαν μετά την Καταστροφή.

Σαν συμβολή στις συζητήσεις δημοσιεύουμε στη συνέχεια το άρθρο του προέδρου του ΚΙΣ Γαλλίας, κ. Jean Kahn.

Η μισή συγγνώμη του Πάπα!

Του κ. **JEAN KAHN**, προέδρου του Consistoire Central Israélite (ΚΙΣ) Γαλλίας, *Le Monde* 20.3.1998

Ήουσιτς, Μαϊντάνεκ, Τρεμπλίνκα. «Οι λόγοι αυτοί είθε να είναι χαραγμένοι στην καρδιά σου. Και θα τους διδάσκεις στα τέκνα σου. Και θα ομιλείς περί αυτών συνεχώς όταν διαμένεις στην οικία σου και όταν περιπατείς καθ' οδόν, όταν πλαγιάζεις και όταν εγείρεσαι» (Δευτερονόμιο ΣΤ, 4-9).

Αυτή την αρχαία ρήση επανελάμβανε ο εκτοπισμένος Primo Levi. Γιατί αυτά τα παιδιά που τα κυνηγούσαν, γυμνά, τρεμάμενα, φοβισμένα προς τους θαλάμους αερίων, είναι τα παιδιά μας. Εμείς, οι επιζήσαντες, τι άλλο έχουμε να επαναλαμβάνουμε σήμερα αν όχι ότι το Ολοκαύτωμα είναι μια τραγωδία εβραϊκή, αποκλειστικά εβραϊκή, ότι το Ήουσιτς είναι αποκλειστικά ένας τόπος νεκρός.

Αμέσως μετά τον πόλεμο ο Καρδινάλιος Angelo Roncali, Νούντιος τότε στο Παρίσι, βλέποντας σ' ένα

φيلم ένα βουνό από πτώματα Εβραίων ενός στρατοπέδου συγκέντρωσης ανέκραξε: «Ίδου το μυστικό σώμα του Χριστού». Αργότερα έγινε ο Ιωάννης ο 23ος -ας είναι ευλογημένη η μνήμη του - ο πρώτος Πάπας που απεκήρυξε δημοσία τη διδασκαλία της λανθασμένης αντίληψης σύμφωνα με την οποία εδώ και δύο χιλιάδες χρόνια ο εβραϊκός λαός είναι λαός θεοκτόνος.

Ο κάθε Πάπας έχει την ιστορία του. Το 1972, ο Karol Wojtila, Επίσκοπος τότε της Κρακοβίας, διακηρύσσει ότι το Ολοκαύτωμα υπήρξε εξιλαστήρια θυσία των Εβραίων για να τους συγχωρεθεί ο θάνατος του Ιησού και το Ήουσιτς ο Γογλοθάς τους.

Η Εκκλησία και ο Ιωάννης Παύλος ο ΙΙ έχουν έκτοτε απορρίψει την τόσο αβάσιμη αυτή σχέση μεταξύ των Εβραίων και του Σταυρού.

Ο Ιωάννης Παύλος οδήγησε την Εκκλησία στον αδελφικό δρόμο της γνωριμίας με τον εβραϊκό λαό.

Επίσης στο δρόμο της αναγνώρισης του εβραϊκού κράτους του Ισραήλ και της συμβολής της εβραϊκής κουλτούρας στην ευρωπαϊκή κουλτούρα. Επισκεπτόμενος τη Συναγωγή της Ρώμης, όπου η εβραϊκή παρουσία χρονολογείται εδώ και μία χιλιετηρίδα, ο Πάπας συνέσφιξε έναν ακατάλυτο δεσμό με τις εβραϊκές Κοινότητες της Ευρώπης.

Η δεύτερη Σύνοδος του Βατικανού είχε ήδη, το 1965, υπενθυμίσει «το δεσμό που ενώνει πνευματικά το λαό της Καινής Διαθήκης με το γένος του Αβραάμ». Οι Εβραίοι δεν έπρεπε να παρουσιάζονται ούτε ως απόκληροι του Θεού ούτε ως καταραμένοι «σαν αυτό να απορρέει από την Αγία Γραφή...». Πρόκειται για μια διακήρυξη στην οποία μια προβληματισμένη Εκκλησία θέλησε να πάει πιο μακριά.

«Γιατί πέθαναν οι Εβραίοι; Διότι τους σκότωσαν. Ποιος τον σκότωσε; Ποιος εκτέλεσε την τελική λύση, την ολοκληρωτική, ανεξήγητη λύση μιας ωμότητας που ξεπερνά τα όρια του σύμπαντος...». Το Ολοκαύτωμα", γράφει ο καθηγητής Pierrard, διευθύνων του Εβραιοχριστιανικού Συνδέσμου Φιλίας (1994) "εξυφάνθηκε και εκτυλίχθηκε σε χριστιανικό έδαφος στην Ευρώπη των βαπτισμένων όπου οι ίδιοι οι ναζί, οι οπαδοί και οι σύμμαχοί τους ανατράφηκαν με τη χριστιανική διδασκαλία...".

Ψάχνοντας για δεσμούς μεταξύ του Χριστιανισμού και των Εβραίων μπορεί κανείς ν' ανακαλύψει μερικούς. Στα όσα ανέφερε ο Πάπας στη διακήρυξη που εξέδωσε στις 16 Μαρτίου 1998 με τίτλο: «Ας θυμηθούμε. Σκέψεις πάνω στο Ολοκαύτωμα» δίνει δύο απαντήσεις. Κατ' αρχήν ένα mea culpa: «Οι Χριστιανοί δεν έδωσαν στους καταδιωκόμενους όλη τη βοήθεια και τη συνδρομή που εύλογα θα περίμενε κανείς απ' αυτούς...». Συγγνώμη για τα λάθη.

Τα λάθη ποιών; Τα λάθη «των Χριστιανών». Μια απάντηση συνοπτική που σιωπά για τον Πάπα Πιο τον 12ο που γνώριζε για τη φρικαλεότητα των εγκλημάτων, πράγμα που γνώριζαν επίσης οι ηγεμόνες του κόσμου. Χωρίς να καταφύγει σε μια πλήρη ακινησία αλλά, ας πούμε, φοβούμενος τα αντίποινα ο Πάπας Πίος ο 12ος υπήρξε ο Πάπας της σιωπής όταν τα Εβραϊόπουλα έμπαιναν στους θαλάμους αερίων. Αν είχε σπάσει τη σιωπή του, όπως έκαναν ένας αριθμός Επισκόπων και κυρίως δικαίων χριστιανών, ποιος ξέρει αν εκατομμύρια ανθρώπων ζωών δεν θα είχαν σωθεί;

Στη συνέχεια μια άρνηση του mea culpa. «Το Ολοκαύτωμα», λέει η διακήρυξη του Βατικανού, «υπήρξε το έργο ενός σύγχρονου νεοπαγανιστικού καθεστώτος. Ο αντισημιτισμός του έχει τις ρίζες του εκτός χριστιανισμού... Ένα καθεστώς το οποίο», προσθέτει ο Πάπας, «καταδίωξε εξίσου τους πιστούς της Εκκλη-

σίας». Δε νοιώθει άνετα ωστόσο να συγκρίνει τους δύο διωγμούς. Αλλά το να διαβεβαιώνει ότι το Ολοκαύτωμα είναι ξένο, τελείως ξένο προς μια Εκκλησία που της αξίζει παγκόσμια αθώωση, είναι σε αντίφαση με την Ιστορία.

Στις 27 Ιανουαρίου 1995 οι Γερμανοί Επισκοποι με την ευκαιρία της 50ής επετείου της απελευθέρωσης του στρατοπέδου του Άουσβιτς δήλωσαν: «Οι δρόμοι που μας οδήγησαν στο Άουσβιτς χαράχτηκαν από τον "κοσμικό αντισημιτισμό". Οι φονικές σταυροφορίες, οι πυρές της Ιεράς Εξέτασης, οι εξορίες, τα πογκρόμ, η εγκύκλιος του Χίμλερ στο Kaltenbrunner, το 1943, που διέτασσε τη διάδοση ενός βιβλίου με θέμα «Τα τελευταίον γκαζήματα των Εβραίων» απεικονίζουν μία διδασκαλία περιφρόνησης, ένα χριστιανικό αντίουδαϊσμό για τον οποίο «ο Εβραίος» δολοφόνος του Χριστού, είναι ο καταραμένος, ο αιώνια καταδικασμένος.

Υπ' αυτή την έννοια η διακήρυξη του Βατικανού απαιτεί μια εξήγηση. Πώς να αγνοήσει κανείς το στενό, δολερό δεσμό που συνδέει τη διδασκαλία της περιφρόνησης με τους αντιεβραϊκούς διωγμούς και τελικά με το Άουσβιτς.

Τελειώνοντας σημειώνουμε ότι τη Μεγάλη Παρασκευή του Πάσχα του '98 (10 Απριλίου) ο Πάπας Ιωάννης Παύλος ο Β' επανήλθε προσευχόμενος για τον «εβραϊκό λαό ο οποίος επί τόσο διάστημα στανιφώθηκε από μας», όπως είπε, «λόγω της τυφλής μανίας των ανθρώπων που απλώθηκε κι έφτασε μέχρι τον αιώνα που λήγει με στάχτες από το Άουσβιτς...».

ΧΡΟΝΙΚΑ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ:
ΚΕΝΤΡΙΚΟ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟ
ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΚΔΟΤΗΣ - ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ:
Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΜΩΨΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΗΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΓΡΑΦΕΙΩΝ:

Βουλής 36 • 105 57 ΑΘΗΝΑ Τηλ. 32.44.315-8

E-mail: hkhis@netor.gr

Internet site: <http://www0.netor.gr/diafora/jews/kis.htm>

ΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ:

Πολιτικά Θέματα ΕΠΕ, Υψηλάντων 25 Αθήνα, τηλ.: 72 18 421

Διανέμεται Δωρεάν

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ιστορία των Ισραηλιτικών Κοινοτήτων της Κρήτης

Του κ. ΜΙΣΕΛ ΦΑΪΣ*

Στο Σπήλιο Παπασπηλιόπουλο

ΤΟ ΖΗΤΟΥΜΕΝΟ είναι οι εβραϊκές κοινότητες της Κρήτης στο πέρασμα του χρόνου. Σ' ένα χρονικό ανάπτυγμα δηλαδή, περίπου 2.400 ετών. Όπως καταλαβαίνει κανείς, σε πρώτη ματιά, είναι ένα θέμα αχανές και πολύπλοκο συνάμα όμως και άκρως ελκυστικό, από όποια πλευρά κι αν το προσεγγίσεις.

Δεδομένου ότι δεν έχω καμία επισημονική εξειδίκευση, ούτε δεσμούς με την Κρήτη ξεκινώ σχεδόν εν λευκώ. Είπα σχεδόν, γιατί επιδιώκω να είμαι ακριβής ή, αν προτιμάτε, έντιμος.

Και αποσαφηνίζω πάραυτα. Το πρώτο κίνητρο («προσωπικής» υφής) που με ερέθισε στο να καταπιαστώ με αυτό το θέμα υπήρξε η υπόθεση μιας «αντιπαράθεσης», η οποία έχει να κάνει με τα πολιτισμικά «κύτταρα» των δύο μερών: από τη μια πλευρά η ευφάνταστη ομφαλοσκόπηση των Κρητικών και από την άλλη ο μυστικοπαθής κοσμοπολιτισμός των Εβραίων. Και το δεύτερο κίνητρο (που μου γεννήθηκε από την ανιχνευτική περιδιολόγησή μου

στην προσφερόμενη βιβλιογραφία) αφορά ένα ενδιαφέρον κατά τη γνώμη μου. - αν και σχετικά ανεκμετάλλευτο στην ευρύτερη έρευνα - ιστορικό δεδομένο: τη διαφύλαξη, από την πτώση της Κωνσταντινούπολης κι εντεύθεν, μέσα στην «θερμοκοιτίδα» των εβραϊκών κοινοτήτων της Κρήτης αρκετών στοιχείων των ομογάλακτων κοινοτήτων του Βυζαντίου.

Θεωρώντας επιστημονικοφάνεια (στο βαθμό που, επιπρόσθετα, επεδίωξα ο λόγος μου να κινηθεί στις παρυφές της δημοσιογραφίας και της ταξιδιωτικής λεογοτεχνίας με τις δέουσες εξυπακούεται συνδρομές της ιστορίας, της οικονομίας, της αρχαιολογίας, της ανθρωπολογίας, της ιστορίας της τέχνης) να σας κουράσω με εξαντλητικούς υπομνηματισμούς, παραθέτω όλες τις πηγές μου στο τέλος του άρθρου - πηγές που, είναι αλήθεια, με κόπο αποδελτίωσα στο ολιγόμηνο διάστημα που είχα μπροστά μου για την ολοκλήρωση του άρθρου μου.

* Το άρθρο αυτό πρωτοδημοσιεύτηκε, σε μικρότερη μορφή, στο γαλλικό περιοδικό *Autrement* (στην ειδική σειρά «*Monde*», No 60, Μάιος '93). Η μετάφρασή του αναδημοσιεύτηκε στον τόμο «*Η Κρήτη. Ένας λαός αντιστεκόμενος, ένα σύμπαν μυθικό*» (εκδ. «*Γιαλλελής*» 1994, σελ. 86 - 99). Η παρούσα μορφή του είναι και η οριστική.

Και με την τελευταία φράση δε στο-
χεύω φυσικά στην επιείκεια του ανα-
γνώστη. Απλώς συνοψίζω τα παραλει-
πόμενα ενός, έτσι κι αλλιώς, ερασιτε-
χνικού εγχειρήματος.

Εν τάχυν λοιπόν: οι Έλληνες και οι
Ελληνοεβραίοι που ασχολούνται σε
πανεπιστημιακό (και μη) επίπεδο με τη
μελέτη της εβραϊκής παρουσίας στην
πατρίδα μου μετρικούνται στα δάχτυλα
του μονόχειρα, η ελληνική βιβλιογρα-
φία ισχυρή και αθησαύριτη ενώ η ομόλο-
γη ξενόγλωσση περιορισμένη και, σε
μεγάλο βαθμό, ανύπαρκτη στις ελληνι-
κές βιβλιοθήκες ή αποσπασματική στις
ξένες βιβλιοθήκες, αλλά και τα κέντρα
του εβραϊσμού στην Ελλάδα τα οποία
όφειλαν να έχουν εύχοα ότα στα σημά-
δια των καιρών, συχνά αποπνέουν μια
αίσθηση μακάριας εσωστρέφειας.

Το να επιχειρήσεις συνεπώς σήμερα
στην Ελλάδα να μιλήσεις - άρα να ψά-
ξεις, να διαβάσεις, να ρωτήσεις, να δια-
σταυρώσεις - για την παρουσία των
Εβραίων είναι μια απόπειρα που, χω-
ρίς υπερβολή, εμπίπτει στη σφαίρα του
προσωπικού βίτσιου ή, για να το διατυ-
πώσω πιο κομψά, προϋποθέτει (πόσο
μάλλον αν αποτελεί την κύρια δραστη-
ριότητά σου) υψηλή αντοχή εσωτερικών
υλικών.

Από τους Φιλισταίους της Παλαιστίνης στους Ρωμανιώτες του Χάνδακα

ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΟΜΗΡΙΚΟ και
προβιβλικό κόσμο της δεύτε-
ρης χιλιετίας π.Χ. ο μινωι-
κός πολιτισμός βρισκόταν σε
συνεχή «διάλογο» με τους λαούς της α-
νατολικής Μεσογείου και, επαγωγικά,
με τους Εβραίους. Λέγεται ότι, επί μι-
νωϊκής εποχής, στην επίσημη φρουρά
των ανακτόρων της Κνωσού υπήρχαν
στρατολογημένοι αρκετοί Εβραίοι.

Από διάφορες βιβλικές μαρτυρίες, ε-
πίσης, πιστοποιείται αυτή η γόνιμη ε-
παφή και αλληλοεπίδραση που κορυ-
φώθηκε στο μεταίχμιο της ελληνιστι-
κής και ρωμαϊκής περιόδου. Ενδεικτι-
κά θα μπορούσε κάποιος να μνημονεύ-
σει ότι στα βιβλικά κείμενα η Κρήτη
ταυτίζεται με την πρώτη κατοικία των
Φιλισταίων, την Καφθόρ. Και, συ-
μπληρωματικά, να σταθεί στη μετά-
φραση της Παλαιάς Διαθήκης των
Εβδομήκοντα, όπου οι σωματοφύλακες
του Δαβίδ, οι Χερεθαίοι ή Φερεθαίοι,
αποδίδονται ως Κρήτες.

Το γεγονός όμως της στενής συνά-
φειας επιβεβαιώνεται ακόμη πιο καθα-
ρά από τα αρχαιοελληνικά γλωσσικά
δάνεια που παρεισέφρυσαν βαθμιαία
στο σημαντικό λεξιλόγιο: mekega(h) (μά-
χαιρα), liska(h) (λέσχη), mum (μομφή),
massa (άζυμο ψωμί), peleges (παλαζί-
δα), κ.ά.

Αν τώρα τον 5ο π.Χ. αιώνα, κατα-
γράφεται η πρώτη κραταιά μαρτυρία ε-
βραϊκής παρουσίας στον ευρύτερο ελ-
λαδικό χώρο, το παλαιότερο εύρημα
που να αποδεικνύει την ύπαρξη Εβραί-
ων στην Κρήτη, συσπειρωμένων γύρω
από μια κοινότητα, χρονολογείται από
το 142 π.Χ.

Γεγονός που τεκμηριώνεται από μια
σωζόμενη εγκύκλιο που έστειλε η ρω-
μαϊκή σύγκλητος στην αρχαία Γορτυ-
νία μετά από αίτηση του Συμείων του
Χασμοναίου μια εγκύκλιο - επιστολή
που αφορούσε έναν διακανονισμό υ-
πέρ των Εβραίων.

Νεότερες έρευνες, μεταξύ ύστερων
προχριστιανικών και πρώιμων μετα-
χριστιανικών χρόνων, φανερώνουν έ-
ντονη πληθυσμιακή κινητικότητα μετα-
ξύ Ιουδαίας και Κρήτης.

Χαρακτηριστικά, ο φιλόσοφος Φί-
λων ο Αλεξανδρεύς μνημονεύει την
Κρήτη ως μια χώρα που μπορεί κανείς
να συναντήσει πολλούς Εβραίους.
Αλλά και, αντιστρόφως, στην Ιερουσα-
λήμ - αν πιστέψουμε την Καινή Διαθή-
κη - πρέπει να υπήρχαν εγκαταστημένοι
αρκετοί Κρήτες.

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Η ιστορία
των Ισραηλιτικών
Κοινοτήτων
της Κρήτης*

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Η ιστορία
των Ισραηλιτιζών
Κοινοτήτων
της Κρήτης*

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν, τέλος, οι επιστολές που έστειλε ο Απόστολος Παύλος στον επίσκοπο Κρήτης Τίτο, στις οποίες του υποδεικνύει τη στρατηγική που θα ακολουθήσει για να αντιμετωπίσει τις ιδεολογικές επιθέσεις της εύρωστης εβραϊκής παροικίας.

Και τούτο διότι μετά την κατάληψη της Παλαιστίνης από τους Πτολεμαίους πολλοί Εβραίοι αναγκάστηκαν να καταφύγουν στην Κρήτη. Αλλά και αργότερα, όταν η Ιερουσαλήμ καταστράφηκε εκ θεμελίων από τους Ρωμαίους, αρκετοί Εβραίοι μετοίκησαν στο νησί του Μίνωα. Μετά την παρακμή του δυτικού και την ανάδειξη του ανατολικού μέρους της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας ως κυρίαρχου της νέας ιστορικής πραγματικότητας, λέγεται ότι απελπισμένοι Εβραίοι από τους διωγμούς του βυζαντινού αυτοκράτορα Θεοδόσιου Β' (παρεμπιπτόντως επί Βυζαντίου οι ιουδαϊκές κοινότητες μετονομάζονται σε εβραϊκές ή οβραϊκές) εμπιστεύονται τις τύχες τους σ' έναν ψευδομεσσία, ο οποίος τους καλεί να τον ακολουθήσουν μέσα από τη θάλασσα στη «γη της Επαγγελίας».

Όσοι σώθηκαν (εδώ δε θα ήταν τόσο παρακινδυνευμένο να εξωτερικεύσει κάποιος τους συνειρμούς του για την παθητική στάση πολλών ραββίνων ή ηγετικών προσωπικοτήτων των Εβραίων σε δραματικές στιγμές της ιστορίας τους) προσηλυτίστηκαν στο Χριστιανισμό.

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμιστεί κάτι καθοριστικό για τη φυσιογνωμία του Κρητικού εβραϊσμού. Οι Εβραίοι της Κρήτης στα βυζαντινά χρόνια ήταν εγκαταστημένοι κυρίως στην ενδοχώρα του νησιού, η συντριπτική πλειοψηφία τους ήταν αγρότες - άλλο ένα ιδιόμορφο στοιχείο αν συνεκτιμήσουμε τον πάγιο αστικό προσανατολισμό των Εβραίων μετά τα χρόνια της μεγάλης εξορίας - και κατοικούσαν στην νοτιοκεντρική πεδιάδα της Γορτύνας.

Μετά την κατάληψη του νησιού από

τους Άραβες και την οικοδόμηση του Χάνδακα (μετέπειτα Ηράκλειο) ο κύριος όγκος των Εβραίων προωθήθηκε στο αναπτυσσόμενο λιμάνι. Και τούτο διότι το κέντρο βάρους όλων των δραστηριοτήτων του νησιού μεταφέρθηκαν από τα νότια στα βόρεια.

Έτσι, το 961 μ.Χ., όταν οι Βυζαντινοί επανακατέλαβαν την Κρήτη και μπήκαν στον Χάνδακα συνάντησαν μια καλά οργανωμένη εβραϊκή μειονότητα, την οποία φρόντισαν να υποβαθμίσουν μεταφέροντάς την σε μια περιοχή απόκεντρη - σε σχέση με τον κεντρικό βραχίονα του λιμανιού - κοντά στον κόλπο του Δερματά.

Επί Βυζαντίου, οι εβραϊκές κοινότητες που υπάγονταν στην αυτοκρατορία ήταν γνωστές ως «Ρωμανιώτικες», και οι Εβραίοι ως «Ρωμανιώτες».

Δυστυχώς το οδοιπορικό του Εβραίου εμπόρου και ραββίνου από το Τολέδο, Βενιαμίν Τουντέλα, το 1159, δε συμπεριλάμβανε την Κρήτη. Και λέω δυστυχώς, διότι, παρ' όλη την κριτική που έχει ασκηθεί για τη μεροληπτικότητα του Ισπανοεβραίου περιηγητή, οι ταξιδιωτικές σημειώσεις του παραμένουν πολύτιμες - αν εννοείται ελέγχθούν και διασταυρωθούν καταλλήλως - γύρω από τις συνθήκες ζωής των Εβραίων μεγάλου μέρους των κτήσεων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (οι πληροφορίες που μας δίνει λ.χ. για τον εβραϊσμό των Δωδεκανήσων είναι πολύπλευρα εκμεταλλεύσιμες).

Έτσι, η κοινωνική οργάνωση, οι οικονομικές δραστηριότητες, η απλή καθημερινότητα των Εβραίων της Κρήτης στα χρόνια του Βυζαντίου, σε γενικές γραμμές, φωτίζονται από έμμεσες πηγές.

Χαρακτηριστικά, τον 12ο αιώνα, σύμφωνα με στοιχεία που αντλούμε από τις εβραϊκές κοινότητες των Επτανήσων, παρατηρήθηκε μεγάλο ρεύμα μετανάστευσης Εβραίων της Κρήτης κυρίως προς τη Ζάκυνθο (όπου συστήθηκε και συναγωγή αμιγώς από Κρητοεβραίους).

ΧΑΛΙΑ: Τμήμα της παλιάς συνοικίας

Επίσης, υποθέτουμε ότι οι εβραϊκές κοινότητες της Κρήτης, όπως και οι περισσότερες που βρίσκονται στα όρια του Βυζαντίου, θα είχαν εσωτερική αυτέλεια έναντι καταβολής ενός σημαντικού ποσού φόρου.

Όμως, μετά την Τέταρτη Σταυροφορία, το 1204, με το που η Κρήτη πουλήθηκε στους βενετούς αρχίζει η δεύτερη και κυριότερη - μετά τους ελληνιστικούς χρόνους - ακμή των εβραϊκών κοινοτήτων της Μεγαλονήσου.

Μισή «χρυσή» χιλιετία

ΠΡΙΝ ΠΡΟΧΩΡΗΣΟΥΜΕ στα χρόνια της Ενετοκρατίας θα ήταν σκόπιμο να αποσαφηνίζαμε ορισμένα γενικότερα ζητήματα.

Κατ' αρχάς, οι εβραϊκές κοινότητες που την περίοδο εκείνη περιζλείονταν στα γεωγραφικά όρια της σημερινής Ελλάδας, μαζί με αυτές του Ιράν και της Ρώμης, συνιστούν έναν βασικό σύνδεσμο με την αρχαιότητα. Ειδικότερα, οι κοινότητες της Κρήτης, μαζί με εκείνες της Ρόδου, της Χίου, της Σά-

μου, της Μυτιλήνης, και της Κω, συνυφαίνουν ένα ενιαίο πλέγμα.

Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν ιδιομορφίες και δεν παρατηρούνται αποκλίσεις. Το Αιγαίο είναι μια κλειστή θάλασσα που δέχτηκε κατά καιρούς ποικίλες πολιτισμικές επεμβάσεις μέσω των κατακτητών του: Φοίνικες, Κρήτες, Μακεδόνες, Ρωμαίοι, Σαρακηνοί, Ενετοί, Τούρκοι.

Πρέπει, επίσης, να έχουμε κατά νου ότι η επιζήτηση μιας γλώσσας ή ενός θρησκευτικού τυπικού σε μια κοινότητα δεν είναι κατά βάση θέμα πληθυσμιακής υπεροχής της μιας ή της άλλης ομάδας: δηλαδή των Ρωμανιωτών ή των Σεφαραδίμ, αλλά, πάνω απ' όλα, αποτέλεσμα πολιτισμικής υπεροχής της μιας ή της άλλης ομάδας.

Κατά αυτό τον τρόπο στην μεν Ρόδο υπερείσχυναν τα «λατίνο» (Ισπανοεβραϊκά) ως κοινή γλώσσα. Ενώ στην Κρήτη, αντίθετα, διατηρήθηκε αδιάπτωτα, από τους ελληνιστικούς χρόνους μέχρι την εξόντωση των Εβραίων το 1944 από τους Ναζί, η ελληνική γλώσσα. Ανεξαρτήτως, δηλαδή, αν και στις δύο κοινότητες οι Σεφαραδίμ υπερείχαν αριθμητικά των Ρωμανιωτών.

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Η ιστορία
των Ισραηλιτικών
Κοινοτήτων
της Κρήτης*

Κάτι σημαντικό ακόμη που πρέπει να τονισθεί, σε σχέση με την εγκατάσταση των Ισπανοεβραίων στην Κρήτη, είναι η μεταλλαγή της έννοιας κοινότητας.

Ενώ, δηλαδή, στην Κρήτη, πριν η Ισαβέλα και ο Φερδινάνδος αποφασίσουν να εκδιώξουν περίπου 200.000 Εβραίους από όλη την Ιβηρική χερσόνησο, το περιεχόμενο της λέξης κοινότητα σήμαινε τα όρια των εβραϊκών σπιτιών - με άλλα λόγια η έννοια κοινότητα ταυτιζόταν με την τοπογραφική έννοια της συνοικίας - μετά την εγκατάσταση των Ισπανοεβραίων η έννοια αυτή διευρύνθηκε, έγινε πιο αφηρημένη. Κοινότητα στο εξής θα σημαίνει και συνοικία αλλά και οι άνθρωποι και οι θεσμοί που περικλείονται εντός της. Ακριβώς για να συμπεριλάβει στους κόλπους της τα νέα τέκνα της διασποράς.

Οι Εβραίοι πάντως ακόμη και στη μεγαλύτερη ακμή τους, το 16ο αιώνα (ο Braudel χαρακτηρίζει αυτή την περίοδο «ως αιώνα των Εβραίων εμπόρων»), δεν ξεπέρασαν τους 1.600 σε συνολικό πληθυσμό 200.000 κατοίκων.

Επί βενετικής κυριαρχίας το εβραϊκό στοιχείο ήταν συσπειρωμένο γύρω από τις κοινότητες που είχαν ως έδρα τα τρία μεγαλύτερα λιμάνια της Κρήτης: Ηράκλειο, Χανιά, Ρέθυμνο.

Με δεσπόζουσα κοινότητα αυτή του Ηρακλείου: τόσο δημογραφικά, καθώς συγκέντρωνε τους μισούς περίπου Εβραίους, όσο και πολιτιστικά, καθώς ανέδειξε τις πιο περιώνυμες προσωπικότητες. Μικρότερες κοινότητες υπήρχαν ακόμη και στην ενδοχώρα του νησιού. Εκείνο που είναι αξιοπρόσεκτο είναι ότι η θέση του τριών εβραϊκών συνοικιών στις τρεις πόλεις διαφοροποιείται σε σχέση με το λιμάνι και το εμπορικό κέντρο. Ετερόκλητοι λόγοι - οικονομικά κίνητρα και πολιτικές συγκυρίες τοπικού χαρακτήρα - οριοθέτησαν τις τρεις βασικές εβραϊκές συνοικίες στο νησί.

Μια ευλογοφανής εξήγηση είναι ότι

οι Χανιώτες και Ρεθυμνιώτες Εβραίοι βλέποντας τους ομόθησκούς τους στο Ηράκλειο να δεινοπαθούν - στο βαθμό που η Judecca ήταν πανταχόθεν εκτειμένη - αποφάσισαν να κτίσουν τα σπίτια τους σε αρκετό βάθος από την προβλήτα.

Στα χαρτιά οι Εβραίοι αποτελούσαν την ενδιάμεση τάξη μεταξύ του γηγενούς ελληνικού στοιχείου και των φεουδαρχών Ενετών ευγενών. Το γεγονός όμως αυτό, δεν εμπόδιζε τους μεν Βενετούς αξιωματούχους να απομυζούν οικονομικά τους Εβραίους, τους δε Έλληνες να τους αντιμετωπίζουν ως παρείσακτους.

Η πλειονότητα των μελετητών του εβραϊσμού στην Κρήτη συγκλίνει στο γεγονός ότι, εκτός από την τοκογλυφία ένας εξίσου σημαντικός λόγος για την οικονομική ακμή των Εβραίων του νησιού ήταν ο αγροτικοαστικός χαρακτήρας της οικονομίας τους.

Ειδικότερα, μετά τον περιορισμό του παράνομου τοκισμού, στα μέσα περίπου του 14ου αιώνα, οι Εβραίοι αγρότες με τους ομόθησκους εμπόρους είχαν δημιουργήσει ένα κλειστό σύστημα προώθησης των προϊόντων τους σε όλες σχεδόν τις αγορές της Ανατολικής Μεσογείου.

Εννοείται ότι οι Εβραίοι δεν είχαν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας και της συμμετοχής σε δημόσια αξιώματα. Ενώ ασκούσαν, με σχετική ελευθερία, μόνο τα επαγγέλματα του εμπορομεσίτη (ως το 1433), του γιατρού (εξ ου και πολλοί Εβραίοι υποδυνάτουσαν τους γιατρούς για να απολαμβάνουν κάποια προνόμια), του δικηγόρου, του τελωνειακού, και φυσικά του τοκογλύφου.

Κατά κανόνα, όμως, στο δρόμο συναντούσες βιρσοδέφες, λαδέμπορους, λιμενεργάτες, υφασματέμπορους, υποδηματοποιούς και ράφτες.

Σύμφωνα με βενετσιάνικα έγγραφα, στον όψιμο 14ο αιώνα, οι Εβραίοι της Κρήτης είχαν συγκεντρώσει στα χέρια τους όχι μόνο μεγάλα αποθέματα ρευστού από την κερδοσκοπία αλλά, πα-

ράλληλα, είχαν δεσμεύσει τις ακίνητες περιουσίες των πιο εύπορων Βενετών.

Μπροστά σ' αυτό το οξύ κοινωνικό πρόβλημα οι δόγηδες στη Βενετία αντέδρασαν σε πρώτη φάση μέσω της διπλωματικής οδού. Όταν όμως είδαν ότι οι δύο αντίδικες πλευρές δεν συμβιβάζονταν, κατέφυγαν στο «θρησκευτικό» αίσθημα των υποτελών τους.

Μερικά σταυρωμένα αρνιά στα σύνορα της «Οβριακής» συνοικίας ήταν μια καλή αφορμή για να ανάψουν τα αίματα. Καθολικοί και Ορθόδοξοι, από κοινού, επιχειρούν να λυντσάρουν τους «βέβηλους» σταυρωτές του Ιησού. Τότε «κατέφτασαν» οι Βενετοί στρατιώτες για να προστατεύσουν τους Εβραίους από το μαινόμενο πλήθος με το αζημίωτο φυσικά (βλέπε: παραγραφή του μεγαλύτερου μέρους των χρεών των συμπατριωτών τους).

Μια από τις ιταμότερες, ωστόσο, υποχρεώσεις των εβραϊκών κοινοτήτων ήταν να ορίζουν βασανιστές ή δήμιους των ποινικών κρατουμένων. Και όχι μόνο. Εθιμικό δικαίω, κατά την διάρκεια όλης της Ενετοκρατίας, οι κακοποιοί θάβονταν στα εβραϊκά νεκροταφεία. (Δύο προσφυνέστατα ομολογουμένως θέσμια που «αναζωογονούσαν» τον αντισημιτισμό της εποχής, καθώς συνέδεαν μια θρησκευτική μειονότητα, αφενός με μιαν απρόβλεπτη κοινωνική δραστηριότητα και αφετέρου, βεβήλωναν τον κατεξοχήν ιερό χώρο οποιασδήποτε θρησκευτικής δοξασίας).

Ο Γάλλος προσκυνητής των Αγίων Τόπων Jacques le Saige σημειώνει το 1518: «Οι Εβραίοι του Χάνδακα είναι τοκογλύφοι ή έμποροι τουρκικών χαλιών. Ντύνονται όπως και οι άλλοι Κρητικοί. Φορούν όμως υποχρεωτικά για διακριτικό ένα κίτρινο σκούφο».

Ο Γάλλος προσκυνητής δεν είχε προσέξει προφανώς το Ο[βριός] σε μέγεθος κουλούρας ψωμιού που ήταν σημειωμένο πάνω από την πόρτα κάθε εβραϊκού σπιτιού.

Στο σημείο αυτό θα ήταν ίσως ωφέλιμο να κοιτούσαμε λιγάκι πιο προο-

πτικά τον αντισημιτισμό των λατινοκρατούμενων ελληνικών περιοχών.

Είναι αλήθεια ότι από το διάταγμα του Μεδιολάνου (313 μ.Χ.) ως την Αντιμεταρρύθμιση - με φωτεινή εξαίρεση την προτεσταντική Ολλανδία που, πρώτη σε όλη την Καθολική Ευρώπη, παρεχώρησε πλήρη πολιτικά δικαιώματα στους Σεφαραδίτες όταν εγκαταστάθηκαν στη χώρα τους - η γηραιά ήπειρος αντιμετώπισε με διαδοχικά «ολοκαυτώματα» το εβραϊκό στοιχείο (ένα χαρακτηριστικό νούμερο: σε 50.000 ανέρχονται οι Εβραίοι που χάθηκαν στον «ιερό ενθουσιασμό» της προετοιμασίας των Σταυροφορών μόνο στη διετία 1096 - 1098).

Παρ' όλα αυτά, πρέπει να επισημανθεί ότι οι διακρίσεις σε βάρος των Εβραίων στην βενετοκρατούμενη Κρήτη - γκετοποίηση, δυσβάσταχτη φορολογία,

ΧΑΝΙΑ: Προαύλιο της Συναγωγής

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ιστορία
των Ισραηλιτικών
Κοινοτήτων
της Κρήτης

ονειδισμοί και ξυλοδαρμοί, συκοφαντίες του αίματος, ενίοτε και κάποιои σφαγμοί - αλλά και ευρύτερα στα Ιόνια ή στα Δωδεκάνησα τα οποία ήταν επίσης υποτελή σε Βενετούς ή Γενοβέζους, δεν έφτασαν ποτέ στη μαζικότητα και στη θηριωδία που αντιμετώπισαν οι Εβραίοι στις χώρες της Καθολικής Δύσης.

Η εξήγηση ίσως πρέπει να αναζητηθεί και στο φιλάνθρωπο πρόσωπο της Ορθόδοξης Εκκλησίας, που από την μια πλευρά τροφοδοτούσε τη λαϊκή δεισιδαιμονία με αντισημητικές ιδεοληψίες ενώ, από την άλλη πλευρά, η ίδια η οντολογία της θρησκείας λειτουργούσε ανασταλτικά στα ακραία αισθήματα των πιστών.

Έτσι, παρότι οι σχέσεις Ελλήνων και Εβραίων κατά μήκος όλης της Ενετικής κατοχής του νησιού ήταν τεταμένες - κάτι παρεπιπτόντως που υποδαυλιζόταν και από τις βενετικές αρχές που προφανώς είχαν τη λογική διαίρε και βασίλευε - δεν παρατηρούνται θανατηφόρα χρούσματα αντισημιτισμού.

Αν και, παρενθετικά, στο σημείο αυτό πρέπει να σημειωθεί ότι οι αρχές είχαν φροντίσει - όταν αυτό, όπως παρατηρήσαμε και πιο πάνω, τους βόλευε - να μην εμπλέκονται στις διενέξεις μεταξύ των μειονοτήτων. Για το σκοπό αυτό μάλιστα είχαν ορίσει τα «Πρόσωπα» (δικαστικοί υπάλληλοι που ήσαν επιφορτισμένοι να επιλύουν τις αστικούς χαρακτήρα υποθέσεις μεταξύ των υποτελών εθνοτήτων: Χριστιανοί, Εβραίοι και λιγιστοί Αρμένιοι).

Κατ' αυτό τον τρόπο - ξαναπιάνοντας το νήμα της προηγούμενης παραγράφου - μπορεί να μνημονεύονται και από τις δύο μεριές περιστατικά που φανερώνουν θρησκευτικό φανατισμό, κοινωνικές τριβές, οικονομικές αντιπαράθεσεις, αλλά, για τα μέσα της εποχής, οι αντιδικίες ήταν μεμονωμένα περιστατικά που δεν ξέφευγαν από κάποια όρια.

Έτσι, η καταδίκη σε θάνατο (με κοινή απόφαση του συγκλητικού Φοσκαρίνι και του τότε πατριάρχη Βενετίας)

στην πυρά δύο Εβραιοπούλων, το 1568, στην κεντρική πλατεία του Ηρακλείου, επειδή συνελήφθησαν να κάνουν έρωτα με ορθόδοξους χριστιανούς ήταν ένα γεγονός εξαιρετικά σπάνιο για τα ήθη της ελληνικής Ανατολής.

Είναι χαρακτηριστικό, επίσης, ότι την ίδια χρονιά ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μητροφάνης ο Γ', θορυβημένος από αυτό το συμβάν στέλνει παραινετική επιστολή προς το ορθόδοξο ποιμνίο του νησιού, το οποίο ουσιαστικά προτρέπει να αντιμετωπίζει με φιλάνθρωπα αισθήματα τους συντοπίτες του της Judecca.

Στον πρόλόγό μου υπαινίχτικά την διατυπωμένη άποψη από αρκετούς ιστορικούς, ότι οι Εβραίοι της Κρήτης διατήρησαν σχεδόν αναλλοίωτα κάποια από τα ήθη και τα έθιμα των Ρωμανιωτών Εβραίων - δηλαδή των Εβραίων του Βυζαντίου - μέχρι και τα μέσα του 20ου αιώνα.

Αυτό το γεγονός ωστόσο δεν τους εμπόδισε να εξελληνιστούν σε τέτοιο βαθμό ώστε να αδυνατούν να παρακολουθούν τη λειτουργία στις συναγωγές. Αρκετές μάλιστα από τις επιτύμβιες πλάκες που βρέθηκαν ήταν γραμμένες στα ελληνικά.

Ένα γεγονός επιπλέον που μαρτυρεί την όσμωση μεταξύ των δύο εθνοτήτων της Κρήτης είναι το παρακάτω δίστιχο από το ριζίτικο «Πόθος χάριν Ορηοπούλας» που χρονολογείται από τον όψιμο 15ο αιώνα:

*Χριστέ μου να γινόνταν η γ' Οβρηακή
λειβάδι
κι η γ' ο Οβρηόπουλες πέρδικες κ' εγώ
περδικολόγος
να πάρω το τουφέκι μου, το περδικό-
πανό μου,
να βγαινα να κυνήγουνα μιαν σκύλα
Οβρηοπούλα
που τονε δώδεκα χρονώ, αστραφτερή,
δροσάτη.*

Αρκετά ακόμη θησαυρισμένα ριζίτικα καταγράφουν τη μέση συνείδηση και

τα τρέχοντα ήθη της εποχής. Έτσι, το γεγονός της βάφτισης Εβραιοπούλων Ορθόδοξων χριστιανών «χάριν πόθου» δεν ήταν και τόσο απίθανο γεγονός στη Μεσαιωνική Κρήτη.

Φαινόμενο που μπορεί να το ερμηνεύσει κανείς διττά: τόσο δηλαδή ως έμμεσο πιστοποιητικό της σεξουαλικής απελευθέρωσης των νεαρών Εβραίων γυναικών, όσο και ως τεκμήριο, ως ένα βαθμό, των χαλαρών ιουδαϊκών κανόνων που ίσχυαν στο νησί.

Ενδεικτικό μάλιστα αυτού του γεγονότος είναι οι Takkanot Kandyah (οι Κανόνες της Κρήτης: πρόκειται για μια σειρά από διορθωτικά μέτρα κοινωνικής και θρησκευτικής συμπεριφοράς που ίσχυαν - ελαστικά καθώς φαίνεται - από το 1228). Κανόνες τους οποίους επέβαλλε ο ραββίνος Μπαρούχ Μπεν Ισαάκ όταν, κατευθυνόμενος στην Παλαιστίνη, σοκαρίστηκε από την έκλυση των εβραϊκών ηθών που συνάντησε στην παροιζία του Ηρακλείου.

Αλλά ο μικρός και οικονομικά ανθηρός εβραϊκός πληθυσμός στην Κρήτη ήταν και πολιτιστικά γνωστός σε όλη την Ανατολική Μεσόγειο. Ο ποιητής και νομοθέτης ραββίνος Μιχαήλ Μπεν Σαμπετάι Αχοέν Μπάλμπο (1411 - 1484), ο ταλμουδιστής και φιλόσοφος Ηλίας Μπεν Μωυσής Δαλμεδέγο (1460 - 1497), ο ραββίνος και ιστορικός Ηλίας Καψάλης (1483 - 1555) και ο μαθηματικός, αστρονόμος, ιατρός και ραββίνος Ιωσή Σολομών Δαλμεδέγο (1591 - 1655) είναι μερικές από τις επιφανέστερες προσωπικότητες του Κρητικού εβραϊσμού.

Είναι γνωστό ότι το Ηράκλειο συγκαταλέγονταν μεταξύ των εγχυρότερων κέντρων Ιουδαϊκών Μελετών της Ανατ. Μεσογείου. Έτσι, το Ηράκλειο ανέδειξε στα χρόνια της Ενετοκρατίας πολλές γενιές φιλόλογων, σχολιογράφων της Τορά, ποιητών και Καββαλιστών, ορισμένοι από τους οποίους διέθεταν ευρωπαϊκή ακτινοβολία.

Ωστόσο, από τις αρχές του 16ου αιώνα μέχρι και το τρίτο τέταρτό του, η «Γαληνοτάτη Δημοκρατία» της Βενε-

τίας, μπροστά στις συνεχείς επιδρομές των πειρατών και στη σοβαρή απειλή του τουρκικού επεκτατισμού, φιλέλευθεροποιεί σημαντικά την άσκηση της εξουσίας στη σημαντική αυτή κτήση της προσβλέποντας, προφανώς, στην ευρύτερη συνοχή των υποτελών της έναντι του εξωτερικού κινδύνου.

Είναι η εποχή ακριβώς που δημιουργείται το κατάλληλο πλαίσιο για να ανθίσει η Κρητική Αναγέννηση. Και, επαγωγικά, ο Κρητικός εβραϊσμός να βρει πρόσφορο ιστορικό και κοινωνικό περιβάλλον για να ξεδιπλώσει τις μικρές αλλά αξιόμαχες δυνάμεις του.

Αυτό αποτυπώνουν, σε κάποιο βαθμό, τα ελάχιστα εναπομείναντα μνημεία: συναγωγή, ταφικά υπολείμματα, χειρόγραφα. Αλλά και μαρτυρούν οι βιβλιογραφικές αναφορές όσον αφορά τη γραμματεία, την αρχιτεκτονική, τη μικροτεχνία - κατά βάση θρησκευτικού χαρακτήρα.

ΠΕΘΥΜΝΟ: Προσέγιο παλαιών Αρχαιολογικών Μουσείων (παλιά πόλη). Επιτάφιος στηγή Ρωσσιγβαίον αξιωματούχων των Ρωσικών Δυνάμεων Κατοχής κατά την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας (1898 - 1913).

**Συρρίκνωση
πολιτιστική,
βελτίωση όρων ζωής**

Ο τουρκικός ζυγός στο νησί (1669 - 1898) οριοθετεί τις απαρχές της φθίνουσας πολιτιστικής ζωής. Η περίφημη Κρητική Αναγέννηση - χάρη στις βυζαντινές εικόνες (που έκανε το νησί γνωστό από τη Ρωσία ως την Αίγυπτο) και το Κρητικό θέατρο (που με τα κείμενα του Χορτάτζη και του Κορνάρου έβαλε τα θεμέλια της γλωσσικής ανάτασης του σκλαβωμένου έθνους) - αρχίζει να υποχωρεί ή, ένα και το αυτό, να φανερώνει σημεία κόπωσης ή μανιερισμού.

Οι οικονομικές δραστηριότητες των Εβραίων στα χρόνια της τουρκικής κατοχής συρρικνώνονται. Αυτό, μεταφρασμένο στη γλώσσα της οικονομίας, συμβαίνει όταν σπάει η αλυσίδα παραγωγή - εμπορία - εξαγωγή των αγροτικών προϊόντων.

Ειδικότερα, από τα μέσα του 17ου αιώνα και εντεύθεν, που εντείνονται οι εχθροπραξίες μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Τότε η ύπαιθρος ερημώνει και οι Εβραίοι αγρότες συγκεντρώνονται στην πόλη του Ηρακλείου και υποαπασχολούνται σε αστικά ή ημιαστικά επαγγέλματα.

Παρ' όλα αυτά οι συνθήκες ζωής των Εβραίων επί Οθωμανών, σε επίπεδο όρων διαβίωσης, βελτιώνονται αισθητά. Αυτό συμβαίνει διότι η εσωτερική αυτονομία των κοινοτήτων δεν εξαργυρώνεται πλέον με αβάσταχτη φορολογία ή με αίμα, αλλά με ευρύτερο οικονομικό διακανονισμό.

Να γίνω όμως περισσότερο σαφής. Είναι γνωστό ότι μετά την επιβεβλημένη έξοδο των Εβραίων από την Ισπανία και την Πορτογαλία ο Σουλτάνος - ευφυνώς σκεπτόμενος - υποδέχτηκε σχεδόν με ανοιχτές αγκάλες τους διωγμένους Εβραίους. Γιατί στο πρόσωπό τους άρθροιζε, την πλούσια οικονομική εμπειρία τους, τη γλωσσομάθειά

τους και το δίκτυο των εμπορικών επαφών τους με τη Δύση.

Ειδικότερα, κάποιος θα μπορούσε να σταθεί στον άρρηκτο τελωνιακό κώδικα που αναπτύσσουν μεταξύ τους οι Εβραίοι. Καθώς στα περισσότερα λιμάνια της Ανατολικής Μεσογείου (προεξέχοντων της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και της Αλεξάνδρειας) οι ναυτικοί συναντούν τελωνειακούς Εβραίους, οι οποίοι φυσικά τους αντιμετωπίζουν με τη διαβόητη εβραϊκή «αλληλεγγύη» όταν δεν πρόκειται για ομόθρησκα ή διαπλεκόμενα συμφέροντα (και στα διαπλεκόμενα τον πρώτο λόγο είχαν φυσικά οι οικοδεσπότες τους, δηλαδή οι Οθωμανοί).

Από την άλλη πλευρά, πρέπει να τονιστεί, ότι η μουσουλμανική θρησκεία δεν είχε ποτέ σοβαρές τριβές με την ιουδαϊκή. Κι εδώ μπορεί κάποιος να συνεκτιμήσει: πρώτον, τη μικρή εμβέλεια του ιουδαϊσμού σε σχέση με την ορθοδοξία της Ανατολής και των Βαλκανίων και τον Καθολικισμό της Δύσης και δεύτερο, κάποια κοινά στοιχεία θρησκευτικής πρακτικής που συνδέουν τις δύο δοξασίες (λ.χ. περιτομή).

Εκτιμώντας λοιπόν η Υψηλή Πύλη ότι οι Εβραίοι αποτελούν μια ετοιμοπαράδοτη πηγή τεχνογνωσίας και διεθνών εμπορικών σχέσεων τους ενσωματώνουν στα υψηλότερα κλιμάκια της δημόσιας διοίκησης, παρέχοντάς τους εξαιρετικά προνόμια συγκρινόμενα με εκείνα των άλλων υποτελών εθνοτήτων.

Ωστόσο τον τελευταίο αιώνα της Οθωμανικής κατοχής - μια εποχή που η Κρήτη όπως και όλη η Ελλάδα σπαράσσεται από εξεγέρσεις - πολλοί Εβραίοι σκοτώνονται και αρκετοί εγκαταλείπουν το νησί για ασφαλέστερα μέρη. Και τούτο γιατί οι Εβραίοι, διά της βίας συνήθως, εγκαταλείπουν την παραδοσιακή ουδετερότητά τους στις συγκρούσεις μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων.

Είναι πιθανό, επίσης, ορισμένοι Εβραίοι για να αποφύγουν την άμεση εμπλοκή τους στον αγώνα των Ελλήνων να πρόσφεραν σημαντική οικονο-

μική βοήθεια. Με αποτέλεσμα οι κατακτητές να τους αντιμετωπίζουν ως στασιαστές. Αλλά και μετά την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού από το νησί Εβραίοι πρέπει να έχασαν τη ζωή τους από χέρι ελληνικό, εξαιτίας της επιφυλακτικής στάσης τους στον εθνοαπελευθερωτικό αγώνα.

Να είμαστε ακριβοδίκαιοι όμως. Οι τεταμένες σχέσεις Εβραίων και Ελλήνων, αν και είχαν αμφίδρομες αφορμές, ως ουσιαστικό περιεχόμενο είχαν την οικονομική υπεροχή των πρώτων και την επιδιπίλευσή τους από τις τουρκικές αρχές σημαντικών προνομίων.

Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του εβραϊκής καταγωγής επιφανούς ραβίνου από την Κρήτη, Ελιζάχ Κατσάλι, ο οποίος αντιμετώπισε την πτώση της Κωνσταντινούπολης από τους Σελτζούκους Τούρκους ως ιστορικό προάγγελο της έλευσης του Μεσσία. Όπως και η συχνή διαβολή Εβραίων από Έλληνες κατά κανόνα με χαλκευμένες κατηγορίες θρησκευτικού χαρακτήρα.

Όπως και να έχει πάντως ο πληθυσμός του εβραϊκού στοιχείου μειώνεται σημαντικά. Ενδεικτικά, το 1883, ο Γερμανός βαρώνος και περιηγητής Maltzan μας δίνει τα εξής δημογραφικά στοιχεία:

«Ήτοι η πόλις των Χανίων μετά των περιχώρων κατοικείται υπό 4750 Ελλήνων και 9500 Τούρκων, τούτοις προσθετέον 160 Ισραηλίτας και 200 Καθολικούς, Διαμαρτυρομένους κ.τλ. Ήτοι, εν συνόλω, η πόλις των Χανίων έχει πληθυσμόν 14.610 κατοίκους».

Αυτή η μαρτυρία είναι σημαντική αν συνεκτιμήσουμε ότι την περίοδο εκείνη το κέντρο του νησιού μετακινείται από το Ηράκλειο στα Χανιά.

Οι εγγράμματοι και διανοούμενοι Εβραίοι στο πέρασμα του χρόνου λιγοστεύουν και οι παλιές κοινότητες, που επί Ενετοκρατίας έσφυζαν από ζωή, αρχίζουν να φυλλορροούν.

Παρ' όλα αυτά οι δεσμοί των κοινοτήτων με τη Δύση δεν ατονούν. Το 1860, στη Διεθνή Ένωση Εβραίων οι αντι-

πρόσωποι των εβραϊκών κοινοτήτων της Κρήτης ανανεώνουν τους δεσμούς τους με τη Δύση, που επί βενετικής κατοχής είχαν φτάσει στο απόγειό τους.

Το 1875, ο Αβά Δαλμέδεγο (περιώνυμη οικογένεια στην Κρήτη), με την προσωνυμία Αβαδάκης, ήταν ο πρώτος Εβραίος που αποτέλεσε μέλος της Γενικής Συνέλευσης της Κρήτης. Γεγονός που υπογραμμίζει την κοινωνική βαρύτητα που είχαν και τον ιστορικό ρόλο που διαδραμάτιζαν, ακόμη και τον όψιμο 19ο αιώνα, οι λιγυστοί Εβραίοι.

Το 1897, η Κρήτη ανεξαρτητοποιείται και το 1912 ενώνεται με τον κύριο κορμό της Ελλάδας. Το 1900, σύμφωνα με απογραφές της εποχής, καταμετρήθηκαν σ' όλο το νησί 726 Εβραίοι, εκ των οποίων οι περισσότεροι κατοικούσαν στα Χανιά.

Εκείνο που πρέπει να έχουμε κατά νου διαβάζοντας αυτή την περιδιάβαση στα «έργα και τις ημέρες» των Εβραίων της Μεγαλονήσου είναι ότι οι Εβραίοι της Κρήτης ένοιωθαν εξίσου Εβραίοι και Κρητικοί.

Έτσι, το 1906, όταν ο Αβραάμ Εβλαγόν στυλιτεύει στη συναγωγή κάποιους Σεφαραδίμ που αρέσκονται να συνεννοούνται «στην μπάσταρδη γλώσσα των διωκτών μας», όπως εμφaticά λέει. Πέραν όμως από την ανάγκη της επιβίωσης μέσω της γλωσσικής ενσωμάτωσης αυτή η μομφή του τελευταίου ραβίνου των Χανίων ίσως και να υποδηλώνει μια μορφή ενδοκοινοτικής αντιπαράθεσης.

Κι εδώ θα ήταν σκόπιμο να θυγχεί απλώς ένα γενικότερο ζήτημα της ομοθυμίας των εβραϊκών κοινοτήτων. Είναι γνωστή και αδιάμφισβητη νομίζω η αρραγής κοινοτική ενότητα των Εβραίων. Ωστόσο η ήπια επίπληξη του Κρητικοεβραίου ραβίνου μας ωθεί στο να σκεφτούμε τις ενίοτε σκληρές ενδοεβραϊκές αντιπαραθέσεις, ιδιαίτερα στη πάνσπερμη Θεσσαλονίκη, ανάμεσα σε συναγωγές που συσπείρωναν Ρωμανιώτες, Σεφαραδίμ, Ασkenaζίμ, Ιταλοεβραίους ή Γαλλοεβραίους.

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Η ιστορία
των Ισραηλιτικών
Κοινοτήτων
της Κρήτης*

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ιστορία
των Ισραηλιτικών
Κοινοτήτων
της Κρήτης

Τρεις εκδοχές για το «Τάναις»

Μετά από 450 χρόνια Βενετικής και Οθωμανικής κατοχής οι εναπομείναντες Εβραίοι ζούσαν, στην αυγή του 20ου αιώνα, αρμονικά με τους Χριστιανούς. Μπορεί να υπήρχε ακόμη η Judecca, αλλά μόνο για να θυμίζει την παλιά δεισιδαιμονία και να τροφοδοτεί τη φαντασία των παιδιών και τα παραμύθια των γιαγιάδων σχετικά με τα «ανομήματα» που συντελούνταν στους κόλπους της.

Η νεότερη ιστορία του Κρητικού εβραϊσμού - πριν φυσικά από την «τελική λύση» - είναι συνώνυμη με την ευδαιμονία της συμβίωσης. Αυτό δε σημαίνει πως και στις πρώτες δεκαετίες του εκπνέοντος αιώνα δεν υπήρχαν υπερφίαλοι Χριστιανοί που την Μεγάλη Εβδομάδα θα σπάζαν τα παρόθυρα κάποιων εβραϊκών σπιτιών ή θα προκαλούσαν κάποιον Εβραίο θαμώνα στο καφενείο. Αλλά και τανάπαλιν: κάποι-οι φανατικοί Εβραίοι που θα θεωρούσαν φυλετική αρετή το να ξεγελάσουν κάποιον εύπιστο Κρητικό στη συναλλαγή.

Ωστόσο αυτά αποτελούσαν πλέον γραφικές εξαιρέσεις μπροστά στον κανόνα του αρμονικού κοινού βίου. Έτσι, οι παλιοί Κρητικοί νοσταλγούν τις σκωπτικές συναθροίσεις, τους χορούς και τις κρασσοκατανύξεις με Εβραίους και, κυρίως, με τις όμορφες αστές Εβραιοπούλες.

Ορισμένοι Χανιώτες, ακόμη και σήμερα, έχουν να λένε για τους βιρτουόζους μουσικούς αδελφούς Καμόντε, οι οποίοι στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα συνόδευαν τις βουβές ταινίες στον κινηματογράφο «Ιδαίο Άντρον». Αν πάλι ρωτήσεις γέρο γλεντζέ στα Χανιά μπορεί και να σου μιλήσει για τις περίτεχνες χορευτικές φιγούρες, στο πεντοζάλι ή στη σούστα, του Γιουσούφ Ισραήλ.

Εκείνος όμως που έχει αποτυπωθεί

άσβεστα στη μνήμη των παλιών Χανιωτών είναι ο σατιρογράφος Φρένζο Π. Δελφίνο. Ένας εύπορος μποέμ που μαζί με την παρέα του καυτηρίαζε τα ήθη της εποχής. Χαρακτηριστικά, ο «Ύμνος των Εβραίων» είναι δικό του στιχούργημα:

*Απ' τον τσαϊρό του Ηρώδη
γινήκαμε φτερά
κι ωσάν τις αγριμούτσες
Επιάσαμε' τον ντουινά!*

*Ταντέλλες, μαστραπάδες
Κομπιά και γναλικά,
Τση πήχης βραχοζώνες,
Πουλούσαμε' σφηνά!*

*Κάθε Σαμπά στη Χάβρα
είχαμε τεκονφά!
Τσαί τρώγαμε λαδάτσι,
Κασέρι τσαί... λειψά!*

*Κάθε Σαμπά στη Χάβρα
Δοξάζαμ' το Θεό,
Να... βγάινη τα ματάτσα
όλων μας των οχτρώ!*

Ένα χαρακτηριστικό της πολεοδομικής αφομοίωσης του εβραϊκού στοιχείου στο πέρασμα του χρόνου είναι ότι οι πλουσιότεροι Εβραίοι έχτιζαν τις πολυτελείς επαύλεις τους πλάι στους Έλληνες, στα περικόχωρα των πόλεων.

Γι' αυτό, φυλλομετρώντας διάφορα αναμνηστικά λευκώματα παλιών Χανιωτών, μαθαίνουμε ότι οι έμποροι ευρωπαϊκών ενδυμάτων Αφοί Κωνσταντίνη (μια οικογένεια που η φύτρα της βαστάει από τα τέλη του 17ου αιώνα) κατοικούσε σε μια μεγάλη έπαυλη με ιδιωτικό αλσύλιο και γήπεδο τένις.

Τα επαγγέλματα που ασκούσαν οι περισσότεροι Εβραίοι τον 20ό αιώνα ήταν αυτά του έμπρου, του βιοτέχνη και του εργάτη. Ο επαγγελματικός χάρτης, με άλλα λόγια, δεν αλλάζει συγκρινόμενος με τον αντίστοιχο των δύο προηγούμενων αιώνων.

Μόνο που τώρα έχουμε μια μικρή

μερίδα Εβραίων να εργάζεται στον δημόσιο τομέα. Υπήρχαν, επίσης και ορισμένοι γιατροί, δικηγόροι και σπανιότατα κανέννας διπλωμάτης.

Ο Βενιζέλος, πάντως, με τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό του υποστήριξε το εβραϊκό στοιχείο όλης της Ελλάδας. Αλλά και η εβραϊκή μειονότητα - ειδικότερα οι φιλελεύθεροι αστοί - κι εδώ δεν παραβλέπω τη συμβολή του εβραϊκού στοιχείου στη γέννηση του σοσιαλιστικού κινήματος ειδικά στη Θεσσαλονίκη - είδαν στο πρόσωπο του μεγάλου ηγέτη τον πολιτικό εκφραστή τους. Δεν είναι τυχαίο εξάλλου το γεγονός ότι οι Εβραίοι από το Διδυμότειχο ως τα Χανιά σ' όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις ψήφισαν σχεδόν μονοκούκι τη φιλελεύθερη παράταξη.

Στις αρχές του αιώνα οι λιγοστοί Εβραίοι της Κρήτης είχαν αποκλειστικά ελληνική υπηκοότητα, μεμονωμένες περιπτώσεις διατηρούσαν την ιταλική ή τη γαλλική.

Πέρα από αυτά, όμως, δεν πρέπει να μας διαφεύγει η μακρόχρονη κοινή μοίρα που συνέδεε Κρητικούς και Εβραίους. Έτσι, ενδεικτικά, ο Ραφήλ Μόρδος Αβραάμ Κοέν και ο Ηλίας Μουστάκης (που έχασαν τη ζωή τους στο Μακεδονικό αγώνα) και ο Σολομών Σαλέμ και Αβραάμ Τρεβεζάς (στο Αλβανικό μέτωπο) ήταν θύματα, τα οποία στη μέση συνειδηση χρεώθηκαν - σύμφωνα με την αρθρογραφία της εποχής - ως Κρητικοί.

Τις παραμονές του Β' Παγκοσμίου Πολέμου η εβραϊκή παροικία της Κρήτης δεν υπερέβαινε τα 400 άτομα, η πλειονότητα των οποίων ήταν μετανάστες δεύτερης ή τρίτης γενιάς.

Όχι σπάνια συναντάμε επίθετα που λήγουν στο τυπικό Κρητικό - ακης. Αυτό το γεγονός επιβεβαιώνει τη διαιωνιζόμενη φοβία των Εβραίων που προσάρμοζαν τα ονοματεπώνυμά τους σύμφωνα με το ιδίωμα της χώρας που εγκαθίστανται.

Όταν η μπότα του κατακτητή πάτησε σε ελληνικό έδαφος ορισμένες ε-

βραϊκές οικογένειες της ηπειρωτικής Ελλάδας, κρύνοντας την Κρήτη ως ασφαλέστερο μέρος, διέφυγαν στα Χανιά.

Με το που κατέλαβαν οι Ναζί το νησί τουφέκισαν τους οχτώ Εβραίους του Ηρακλείου που συνάντησαν, αφού προηγουμένως είχαν βομβαρδίσει την ιστορική συναγωγή της πόλης. Τα κοιμητήρια του Ηρακλείου, των Χανίων και του Ρεθύμνου συλλήθηκαν και καταστράφηκαν. Όσες ταφόπετρες σώζονται μέχρι σήμερα οφείλονται στο γεγονός ότι η «αισθητική επινοητικότητα» των Ναζί χρησιμοποίησε πολλές ταφόπετρες ως υλικό κατασκευής οχυρωματικών έργων.

Είναι παράδοξο αλλά ακόμη και σήμερα δεν έχει διαλευκανθεί απολύτως ο τρόπος που χάθηκαν οι τελευταίοι Εβραίοι της Κρήτης από τα γερμανικά στρατεύματα Κατοχής, την 7 Ιουνίου 1944. Οι απόψεις δίστανται και αντιχρουνται.

Ας πάρουμε όμως από την αρχή τα δεδομένα. Το πρωί της 20 Μαΐου σε κάθε εβραϊκό σπίτι παραδίνεται, γραμμένη στα ελληνικά, μια ειδική διαταγή:

«Διά την μεταφοράν σας πρέπει μαζί με τους εις την οικογένειαν συγκαταλέγοντες εβραϊκής φυλής να ετοιμασθήτε αμέσως προς αναχώρησιν. Έχετε 46 λεπτά να ετοιμασθήτε. Εοίς και οι δικοί σας πρέπει να πάρετε μαζί σας:

α) Όλα τα προσωπικά χαρτιά.

β) Όλα τα κοσμήματα και άλλα πράγματά σας αξίας.

γ) Σημειώσεις περί τραπεζιτικών πιστώσεων, συμμετοχής εις οικονομικές επιχειρήσεις περί γαιοκτησίας κ.λπ.

δ) Κουβέρτες, φορεματα και ρούχα καθώς και πρόχειρα τρόφιμα διά ημέρες. Το σύνολον βάρους αυτών των πραγμάτων οφείλει 50 κιλά να μην υπερβαίνει».

Τη νύχτα της ίδιας ημέρας συλλαμβάνονται 314 Εβραίοι στα Χανιά και 26 στο Ηράκλειο, οι οποίοι κρατούνται στο στρατόπεδο της Αγριάς μέχρι τις 3

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Η ιστορία
των Ισραηλιτιζών
Κοινοτήτων
της Κρήτης*

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Η ιστορία
των Ισραηλιτικών
Κοινοτήτων
της Κρήτης

Ιουνίου. Στις 4 Ιουνίου με στρατιωτικά αυτοκίνητα τους μετέφεραν μέσω Ρεθύμνου στο Ηράκλειο, όπου κρατήθηκαν στις φυλακές του φρουρίου Μακάσι. Σπερμιολογείται ότι μόνο δύο Εβραίοι γλίτωσαν τη σύλληψη κι αυτό διότι τους έκρυψαν χωρικοί στον Κίσσαμο.

Ο Κρητικός λαός συμπαραστάθηκε με κάθε μέσο στους δοκιμαζόμενους συμπατριώτες του. Οι Ναζί ωστόσο είχαν τον τελευταίο λόγο. Το απόγευμα της 7ης Ιουνίου οι 340 Εβραίοι με ξύλο και οδυμούς επιβιβάζονται από το λιμάνι της Σούδας, μαζί με 48 Έλληνες αντάρτες και 112 Ιταλούς που πρόσκεινταν στους συμμάχους, στο μοιραίο φορτηγό ατμόπλοιο (το οποίο όταν νηολογήθηκε στην Αγγλία το 1907 έφερε το όνομα «Holywood» ενώ μετονομάστηκε σε «Τάναις» το 1935 όταν πέρασε σε ελληνικά χέρια).

Από εδώ και πέρα αρχίζουν να εμφανίζονται διάφορες εικασίες. Μεγάλη μερίδα των σημερινών Κρητικών θεωρεί ότι η γερμανική φρουρά εγκατέλειψε το πλοίο με βάρκες ανοιχτά της Σαντορίνης, αφού προηγουμένως τοποθέτησε ωρολογιακές βόμβες στα πλευρά του. Μ' αυτό τον τρόπο, Εβραίοι,

Έλληνες και Ιταλοί βρήκαν οικτρό θάνατο διά πνιγμού.

Κάποιοι άλλοι πιστεύουν ότι το «Τάναις» χτυπήθηκε από τους συμμάχους. Αυτή όμως η «υπόθεση» έχει δύο σκέλη. Υπάρχουν αυτοί που θεωρούν ότι οι σύμμαχοι μέσα στη σύγχυση της στιγμής δεν έλαβαν από τους συνδέσμους τους το ακριβές στίγμα του πλοίου και κατά λάθος το βύθισαν. Και εκείνοι που θεωρούν ότι οι σύμμαχοι αν και ήξεραν το περιεχόμενο του «Τάναις» και την πορεία του το βύθισαν, μόνο και μόνο, για να το στερήσουν από τους κατακτητές. Εξυπακουείται ότι και οι τρεις υποθέσεις δε στηρίζονται σε επίσημη τεκμηρίωση, συνεπώς διεκδικούν σχεδόν επί ίσοις όροις την ιστορική αλήθεια. **

Ωστόσο ότι και να συνέβη - εκκαθαριστική τακτική των κατακτητών, κακή πληροφόρηση των συμμάχων, άτεγκτη λογική του πολέμου - το γεγονός ότι αποσιωπήθηκε αυτό το συμβάν και δεν δόθηκε καμία επίσημη εξήγηση μεταπολεμικά, ίσως και να είναι ενδεικτικό κάποιων πραγμάτων.

** Αυτά έγραφα το 1990 σύμφωνα με την βιβλιογραφία που είχα τότε στη διάθεσή μου. Πρόσφατες έρευνες ωστόσο, του Δημήτρη Α. Μαυριδερού (που δημοσιεύτηκαν στα «Χρονικά» αρ. 129, Ιανουάριος - Φεβρουάριος 1994) επικυρώνουν πανηγυρικά την τρίτη εκδοχή που ανέφερα στο άρθρο μου.

Αν και ετεροχρονισμένη αυτή την επανόρθωση τη θεώρησα σκόπιμη - έστω και μέσω του υπομνηματισμού - στον βαθμό που αναφέρεται σε ένα τόσο σημαντικό ιστορικό συμβάν για τη μοίρα του Κρητικοεβραϊσμού.

Ο συγγραφέας του άρθρου «Το τελευταίο ταξίδι» μέσα από πολλαπλά διασταυρωμένες πηγές αποδεικνύει ότι το «Τάναις» βυθίστηκε από το αγγλικό υποβρύχιο Βίβιντ με τέσσερις τορπίλες - για να στερηθεί των υπηρεσιών του προφανώς ο Άξονας - όταν βρισκόταν 33 ναυτικά μίλια Β.Α. του Ηρακλείου στις 3.12 π.μ. της 8ης Ιουνίου 1944.

Οι Εβραίοι, υποστηρίζει ο Μαυριδερός, χάθηκαν όλοι καθώς ήταν στιβαγμένοι στ' αμπάρια του πλοίου. Από δε τους διασωθέντες είκοσι Έλληνες (σώθηκαν επίσης και 30 Γερμανοί στρατιώτες) μόνο ένας - ο ναύτης Μενέλαος Αν. Αναστασίου - παρουσιάστηκε στις 2 Φεβρουαρίου του 1946 και κατέθεσε γραπτώς τις συνθήκες του ναυαγίου.

Μετά το Ολοκαύτωμα στο νησί επέστρεψαν επτά συνολικά Εβραίοι. Το 1956 υπήρχαν μόνο δύο οικογένειες στα Χανιά. Σήμερα δεν κατοικεί κανέας Εβραίος στην Κρήτη. Ο φιλέρευνος επισκέπτης που θα αναζητήσει ίχνη εβραϊκής παρουσίας στις περιπλανήσεις του μάλλον θα απογοητευτεί.

Όπως θα απογοητευθεί - κι ίσως οικτρότερα: κι εδώ ανοίγω ευρύτερη παρένθεση - ο επισκέπτης που θα αναζητήσει το διονυσιακό οίστρο ή το αντιστεκόμενο πνεύμα ενός Ζορμπά μετασαρκαμένο στους σύγχρονους Κρητικούς. Όταν φυσικά αντί για τον ήρωα του Καζαντζάκη, συναναστραφεί ανθρώπους παραδομένους στον ανεξέλεγκτο τουρισμό (φαινόμενο που μεθερμηνεύεται σε: κακοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος, πολεοδομική αναρχία, απίσχανση της παραδοσιακού ιστού κ.τλ.). Και μεταξύ μας ευτυχώς που θα απογοητευθεί ο μέσος Ευρωπαίος. Γιατί, όχι σπάνια, έχει μια εικόνα για την Ελλάδα σχεδόν εξωτική. Ενώ για μας το βαρύ ιστορικό παρελθόν ή, έστω, το δοκιμαζόμενο νεοελληνικό ήθος είναι η τυπική περίπτωση της ευλογίας που έγινε μαρτύριο.

Πάντως - κι εδώ κλείνει η παρένθεση - ο Ισραηλινός καθηγητής της Μεσαιωνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Τελ - Αβίβ, Ζνί Ανκορί, που περιπλανήθηκε αρκετές φορές, ανάμεσα στα 1960 - 66, στα μέρη που έζησαν πριν πολλά χρόνια ομόθρησκοί του αναφέρει ελάχιστα εναπομείναντα μνημεία.

Πρόκειται για τη συναγωγή Κεχάλ Καγίμ (Το σπίτι της λάμψης), για κάποια χειρόγραφα και λιγοστές ταφόπετρες. Η πρώτη, αποτελεί το μοναδικό σωζόμενο κτίριο - γλύτωσε από το μένος των Ναζί γιατί χρησιμοποιήθηκε από τις αρχές του 20ού αιώνα ως κατοικία Χριστιανών - εβραϊκής παρουσίας

στο νησί τις μέρες μας. Τα χειρόγραφα βρέθηκαν στη λαμπρή βιβλιοθήκη του τελευταίου πνευματικού ηγέτη των Εβραίων της Κρήτης Αβραάμ Εβλαγόν (πέθανε το 1934). Όσο για τα μνημεία, δεδομένης της νεοελληνικής αντίληψης για τη διάσωση, σήμερα βρίσκονται σε άθλια κατάσταση.

Ο διευθυντής του Εβραϊκού Μουσείου στην Αθήνα και ιστορικός της τέχνης Νίκος Σταυρουλάκης προσπαθεί χρόνια τώρα να εξασφαλίσει πόρους και να κινητοποιήσει τους αρμοδίους (την εκάστοτε πολιτεία, τα εβραϊκά κέντρα της Ελλάδας ή του εξωτερικού), αφενός για την περισυλλογή των επιτύμβιων πλακών και, αφετέρου, για την αναστήλωση της συναγωγής.

Εντέλει, ο επισκέπτης του '91 στην Κρήτη αποκομίζει μια αποσπασματική εικόνα του Κρητικού εβραϊσμού. Τι έχει απομείνει;

Στο Ρέθυμνο υπάρχει μόνο μια ταφόπετρα ενός Ρωσοεβραίου που υπηρέτησε στο ρώσικο πολεμικό ναυτικό και ο οποίος ήρθε στο νησί στα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.

Όσοι πάλι καταλύσουν στο «Ξενία» του Ηρακλείου πρέπει να γνωρίζουν ότι στα θεμέλια του ξενοδοχείου βρισκείται η περίφημη συναγωγή της πόλης. Στο Ηράκλειο, ακόμη, μπορεί κάποιος να περιεργαστεί στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου οχτώ μικρές ταφόπετρες. Τα χνάρια της πολύβροχης Judecca μπορεί να τα φανταστεί στη δυτική πλευρά της πόλης.

Τέλος, στα Χανιά υπάρχουν τέσσερις ταφόπετρες του 18ου - αρχών 19ου αιώνα. Υπάρχει ακόμη, όπως προανέφερα, και η συναγωγή των Χανίων Καμάλ Καγίμ αλλά σε απαράδεκτη κατάσταση. Πρέπει, επίσης, να αφιερώσετε μερικές ώρες στη βιβλιοθήκη της Μονής της Γωνιάς, όπου βρίσκονται κάποιοι τόμοι από τα χειρόγραφα και τα βιβλία του Αβραάμ Εβλαγόν.

Είναι ειλικρινά απορίας άξιος γιατί ενώ στα Χανιά ευαισθητοποιούνται, τόσο η κοινή γνώμη όσο και οι αρμόδι-

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Η ιστορία
των Ισραηλιτικών
Κοινοτήτων
της Κρήτης*

ΝΑΥΑΓΙΣΜΕΝΟΙ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

*Η ιστορία
των Ισραηλιτικών
Κοινοτήτων
της Κρήτης*

οι φορείς, για τα βενετσιάνικα ή οθωμανικά μνημεία της πόλης αγνοείται τόσο απροκάλυπτα το μοναδικό κτίριο του Κρητικού εβραϊσμού. Ενός πολύπλευρα σημαντικού μνημείου. Και τούτο γιατί η συναγωγή των Χανίων προϋπήρξε Καθολική εκκλησία - αυτό μαρτυράει η τεχνοτροπία των μεταλλικών παραθύρων - στις αρχές της βενετσιάνικης κατοχής, για να υποστεί εν συνεχεία μετατροπές (17ο και 18ο αιώνα) πριν καταστεί λειτουργικός χώρος συναγωγής.

Ο υποθετικός επισκέπτης των Χανίων δεν πρέπει να παραλείπει ακόμη στον περίπατό του να κάνει μια στάση στο Ιστορικό Αρχείο των Χανίων. Τον περιμένει ένας φτενός φάκελος με τον τίτλο «Εβραίοι».

Μια σειρά από αδιάφορα γερμανικά διατάγματα καλύπτουν μερικές πολύ ενδιαφέρουσες λίστες. Έτσι μπορεί να φυλλομετρήσει μια λίστα των Εβραίων του Ηρακλείου και των Χανίων. Η πρώτη είναι δακτυλόγραφη και η δεύτερη χειρόγραφη και υπογραμμένη από τον τότε δήμαρχο και τον ραββίνο Χανίων.

Πρόκειται για δύο ντοκουμέντα - περιέχουν: ονοματεπώνυμο, πατρώνυμο, επάγγελμα, τόπος γέννησης, χρόνος γέννησης, χρόνος εγκατάστασης στο νησί, διεύθυνση, επάγγελμα - τα τελευταία βέβαια τεκμήρια της εβραϊκής παρουσίας στο νησί. Στον ίδιο φάκελο υπάρχει ακόμη και ένας κατάλογος από Εβραίους καταστηματαρχές και δημοσίους υπαλλήλους.

Έτσι, η μακρόχρονη πορεία των Εβραίων στο όμορφο νησί του Μίνωα, που χρονολογείται από τα χρόνια των Μακκαβαίων, σφραγίζεται με δύο λίστες μελλοθανάτων συνταγμένες για τις ανάγκες της σύγχρονης βαρβαρότητας.

Βιβλιογραφία

- Χρονικά (Όργανο του Κεντρικού Ισραηλτικού Συμβουλίου Ελλάδος), τεύχη: 39, 59, 63, 67 - 68, 71 - 72, 75, 101, 102, 110, 113).

- Η Μάχη της Κρήτης (Ι.Δ. Μουρέλου, Ηράκλειο 1946).
- Ιστορικά σημειώσεις της Ισραηλιτικής Κοινότητας Κέρκυρας (Μιζραχί Χαγίμ, Κέρκυρα 1948).
- Παλιά Χανιά (Μίνω Ζ. Νικολακάκη, Χανιά 1961).
- Ανέκδοτα βενετικά έγγραφα περί των Εβραίων εν Κρήτη (Μαρία Κ. Χαϊρέτη, «Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών», τεύχ. 34. Ηράκλειο 1964).
- Τα Χανιά (Φιλολογικός Σύλλογος Χανίων «Ο Χρυσόστομος», Χανιά 1968).
- Το Κάστρο της Κρήτης (Στυλιανός Αλεξίου, «Κρητικά Χρονικά» ΙΘ' τόμος).
- Οι Διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι: 1941 - 44 (Κ.Ν. Ενεπεκίδης, Αθήνα 1969).
- Οι συναγωγές της Θεσσαλονίκης - Τα τραγούδια μας (Αλμπέρτου Ναρ, Θεσσαλονίκη 1985).
- Κρήτη. Ιστορία και Πολιτισμός, τόμος Α' («Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη», 1987).
- Οι ελληνικοί μύθοι (Ρόμπερτ Γκρέιβς, Αθήνα 1989).
- Η Μεσόγειος: Άνθρωποι και πολιτισμική κληρονομιά (F. Braude - G. Duby, Αθήνα 1990).
- Όμηρος και Βίβλος (Cyrus H. Gordon, Αθήνα 1990).
- Jewish Life in Crete under the rule of Venice («Star J., «American Academy for Jewish Research» 12, 1942). The course in modern Jewish History (H.M. Sachar, N. York 1963).
- Jews and the Jewish community in the History of mediaeval Crete (Zvi Ankori, «B' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο», Ηράκλειο 1966).
- La mediterrannee, et le monde mediterraneen a l'epoque de Philippe II (Fernand Braudel, Paris 1979).
- The Jews of Islam (Bertrant Lewis, Princeton 1984).
- The Jews of Crete (The Jewish Museum of Greece, Newsletter 823, 1988).
- Ravvi Evlagon and Gretan Jewry (The Jewish Museum of Greece, Newsletter 28, 1990).
- Judaika (volume 5).

Στη χορεία της βιβλιογραφίας θα ήθελα να εντάξω, επίσης, τη χρήσιμη συνομιλία που είχα με τον τότε διευθυντή του Εβραϊκού Μουσείου Ελλάδος (ΕΜΕ) κύριο Νίκο Σταυρουλάκη.

Ο διωγμός των Εβραίων της Βέροιας

- Του κ. ΓΙΩΡΓΟΥ ΛΙΟΛΙΟΥ, διηγητόρου

Είναι γνωστό ιστορικά το γεγονός ότι κατηγορήθηκαν ή διώχθηκαν ολόκληροι λαοί συλλογικά για αμαρτίες, αποφάσεις ή ενέργειες των ηγετών τους ή ενός τμήματός τους. Δυνάμει αυτής της συλλογικής αντιπάθειας και πικρίας, πολλοί Έλληνες θεωρούσαν και θεωρούν τους Εβραίους, εν γένει, ανθέλληνες, δολοπλόκους, μιαιμούς, φορείς του κακού. Στα καθαρά οικονομικά αίτια, που κατασκέυααν την λογική του «εσωτερικού εχθρού», προστέθηκαν οι συμπεριφορές παρενόχλησης, αλληλοϊπνόνεμησης και θρησκευτικού φανατισμού που ενίσχυαν κατά τους αιώνες της κοινής συνύπαρξης των Εβραίων με τις λοιπές εθνότητες το κατά καιρούς τεταμένο κλίμα. Το πέρασμα ετών αζροβατώντας σε λεπτές ισορροπίες και η συνεχιζόμενη προσχηματική προπαγάνδα εμπέδωσε στην λαϊκή συνείδηση την ξενοφοβία, τον ρατσισμό και τον αντισημιτισμό, προϋποθέσεις ασφαλώς πλέον πρόσφορες για την ανάπτυξη φασιστικών κινήματων κατά τον μεσοπόλεμο και την δίχως ενοχές εκδήλωση αδιαφορίας τον καιρό της θηρωδίας του πολέμου και της πολιτισμικής βαρβαρότητας.

Η αυξανόμενη τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα αλλά και στη Δυτική Ευρώπη - νοτίτερα ακόμη - σχετική με το Ολοκαύτωμα και τους διωγμούς των Εβραίων βιβλιογραφία (λογοτεχνίζουσα και μη) προσπαθεί, με τη βοήθεια κυρίως προφορικών μαρτυριών, να ανασυνθέσει όλα εκείνα τα γεγονότα που στιγμάτισαν πολιτισμικά την Ευρώπη στο μέσο του αιώνα που διανύουμε. Η ποικιλία και ο πλούτος των πληροφοριών ποικίλει - διαπιστώνει κανείς από χώρα σε χώρα και από κοινότητα σε κοινότητα Εβραίων. Τούτο έχει να κάνει αφενός μεν με τη σφοδρότητα των διώξεων από πόλη σε πόλη, αφετέρου με την ύπαρξη ή ανυπαρξία επιζώντων του Ολοκαυτώματος και των εν γένει διωγμών. Ωστόσο, επισκοπώντας κάποιος συγκριτικά την μοίρα, που όρισε η λεγόμενη «τελική λύση» του εβραϊκού ζητήματος, των εβραϊκών κοινοτήτων του ελλαδικού, κυρίως βορειοελλαδικού, χώρου, απαντά όλα εκείνα τα μεγέθη που διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία της εποχής και των τόπων, ίδια ή εν πάσει περιπτώσει παρόμοια με όσα καταγράφει ο Βασίλης Μπούτος στο μυθιστόρημά του «Η συκοφαντία του αίματος» και τα οποία διαβάζοντάς το μας παραπέμπουν σε ένα οικείο ολίσθημα, αυτό των διώξεων των Εβραίων της Βέροιας.

Η άνοδος του Μεταξά στην εξουσία αποτέλεσε ασφαλώς μια ξεκάθαρη και προβλεπόμενη αντισημιτική ένδειξη και οινόν κακών. Η συντριπτική πλειοψηφία όμως των Εβραίων της Βέροιας κι όχι μόνο αδυνατούσε να προβλέψει τον ορμηικό των επερχόμενων εξελίξεων. Γεγονότα όπως αυτό της μείωσης των τάξεων του εβραϊκού δημοτικού σχολείου από 6 σε 4, ο περιορισμός του γνωστικού τους αντικειμένου, η ανθεβραϊκή προπαγάνδα του κινήματος, η φιλογερμανική στάση του ίδιου του Μεταξά και γεγονότα μάλλον ήσσονος σημασίας, όπως η απαίτηση του Μεταξά κατά τη διάρκεια μιας επίσκεψής του στη Βέροια για την ενώπιόν του χωριστή διάταξη των Εβραίων μαθητών των σχολείων της πόλης, περισσότερο επιβεβαίωνε για μία ακόμα φορά τη δυσπιστία που έτρεφε μεγάλη μερίδα του κόσμου απέναντι σε μία φυλή διαφορετική, παρ' όλο που έπειθε για την επαπειλή αφανισμού τους.

Το ιστορικό τέλος της εβραϊκής κοινότητας της Βέροιας, όπως και των λοιπών κοινοτήτων, άρχισε να διαφαίνεται κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής. Στις 13 Φεβρουαρίου του 1943 ο Γερμανός Διοικητής της Θεσ/νίκης με σχετική διαταγή του επιτάσσει τον διορισμένο από την γερμανική διοίκηση αρχιραββίνο της Θεσ/νίκης **Κόρετς** να μεριμνά για την ακριβή και πιστή εφαρμογή των ρατσιστικών νόμων σε όλες τις εβραϊκές κοινότητες που υπάγονταν στην γερμανική διοίκηση Θεσ/νίκης - Αιγαίου. Τούτο σημαίνει ότι όλοι οι Εβραίοι της ζώνης αυτής, που περιελάμβανε ένα τμήμα της Θράκης και το μεγαλύτερο της Μακεδονίας, εξομοιώνονταν με τους Εβραίους της Θεσ/νίκης, οι ναζιστικές δε εντολές που είχαν ως τότε δοθεί και αφορούσαν το διακριτικό σήμα και το γκέτιο, έπρεπε να εφαρμοσθούν και σ' αυτούς με μεθοδικότητα. Ήδη οι πρώτοι Εβραίοι έχουν συλληφθεί, ενώ ο λοιπός εβραϊκός πληθυσμός, στιγματισμένος, περιορίζεται στα όρια της εβραϊκής του συνοικίας και επιτηρείται αυστηρά.

Στις 22 Φεβρουαρίου του 1943 ο υπάλληλος της κοινότητας της Θεσ/νίκης **Ελιέξερ Μιτρόνι**, βοηθούμενος από τον **Ραούλ Μπενουζίλιο** ο οποίος υποδείχθηκε λόγω της γνώσης του της γερμανικής γλώσσας, περιόδευσε, ως απεσταλμένος, στις πόλεις του εσωτερικού, μεταξύ δε αυτών και στη Βέροια, όπου ο εβραϊκός πληθυσμός αριθμούσε περί τους 850 Εβραίους, εκτελώντας ενσυνείδητα τις διαταγές. Προέβησαν ταχύτατα και με τη μεγαλύτερη ανυπακοή στην εφαρ-

Βέροια: Το πέρασμα στην ιστορική εβραϊκή συνοικία της "Μπαρμπούτα"

μογή των ρατσιστικών νόμων που αφορούσαν τον περιορισμό στο τοπικό γκέττο και την υποχρέωση να φέρουν ως διακριτικό σήμα ένα περιβαρχιόνιο. Στον πρόεδρο της Κοινότητας της Βέροιας Μεναχέμ Στρούμσα, ο οποίος εξέφρασε τις ανησυχίες του στον Κόρετς, ο τελευταίος τον καθησύχασε διαβεβαιώνοντάς τον πως οι πρώτες αποστολές που ήδη είχαν φύγει απ' τη Θεσσαλονίκη είχαν φθάσει κανονικά στην Κρακοβία και οι εκεί ομόθρησκοί τους τους υποδέχθηκαν καλά και φρόντιζαν για την εγκατάστασή τους.

Οι διαβεβαιώσεις αυτές ήταν επόμενο να αναπτειρώσουν το ηθικό των Εβραίων της Βέροιας και να αποτρέψουν πολλούς από το να καταφύγουν στα γύρω χωριά, όπως αρχικά σχεδίαζαν, πράγμα που θα μπορούσαν σχετικά εύκολα να κάνουν, χάρη στην ανεκτικότητα και μάλιστα με την φανερή συννενοχή των τοπικών αρχών. Οι περιστάσεις μάλιστα ήταν εξαιρετικά πρόσφορες κι ώριμες, καθόσον οι πληροφορίες που οι Εβραίοι λάμβαναν από ομοθρήσκους Θεσσαλονικείς συγγενείς τους, τις οποίες επιβεβαίωναν και οι αντάρτικες ομάδες που δρούσαν στην περιοχή, κάθε άλλο παρά σε εφηφρχασμό προέτρεπαν. Επιπλέον, ήδη από τον Απρίλιο του 1943 στελέχη του ΕΑΜ - ΕΛΑΣ είχαν προτείνει στην ηγεσία της εβραϊκής κοινότητας της πόλης την κατάστροφηση σχεδίου διαφυγής του εβραϊκού της πληθυσμού στους ορεινούς όγκους των Πιερίων και του Βερμίου, όπου οι σύνδεσμοι των αντάρτικων σωμάτων μπορούσαν να εγγυηθούν πλήρη κάλυψη και σωτηρία, αρκεί να αναλάμβανε η πλουσιότερη τουλάχιστον μερίδα του εβραϊκού πληθυσμού της πόλης τα οικονομικά της επιχείρησης. Πλην όμως, οι διαπραγ-

ματεύσεις ναυάγησαν, αφενός μεν διότι τα αντιστασιακά στελέχη αντιμετώπισαν την άρνηση των πλουσιότερων της κοινότητας να αναλάβουν τα οικονομικά του εγχειρήματος, αφετέρου πιθανόν επειδή οι ηγέτες της κοινότητας ανησυχούσαν εξ αιτίας της εσωτερικής αντιπαλότητας μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων που δρούσαν στην περιοχή και δεν επέτρεπαν ευνοϊκές προοπτικές επιτυχίας της επιχείρησης. Σε κάθε περίπτωση μόνον 144 Εβραίοι φρόντισαν,

χάρη στη θυσιαστική προσφορά λίγων χριστιανών συμπολιτών τους να επιχειρήσουν την διαφυγή τους στα γύρω χωριά των Πιερίων και του Βερμίου. Κάποιοι από αυτούς δεν το κατόρθωσαν ποτέ, αφενός μεν εξ αιτίας της αυστηρής επιτήρησής τους από τους Γερμανούς και τους Ταγματασφαλίτες, αφετέρου δε της προδοτικής δράσης χριστιανών συμπολιτών τους. Οι υπόλοιποι, κατορθώνοντας την διαφυγή τους στους γύρω ορεινούς όγκους και βοηθούμενοι είτε από αντιστασιακούς συνδέσμους είτε από τους κατοίκους χωριών της περιοχής, επέτυχαν να επιζήσουν, παρά τις κακουχίες, την εξαθλίωση και τις συνεχείς μετακινήσεις από χωριό σε χωριό. Η συντριπτική πλειοψηφία όμως του εβραϊκού πληθυσμού της Βέροιας ακολούθησε τη σκληρή μοίρα, ελπίζοντας μέχρι τέλους στην διάφευση των πληροφοριών που ώθησαν τους ομοθρήσκους τους άλλους στην φυγή κι άλλους στο ποινικό.

Κατά τα λοιπά, το σχέδιο ήδη είχε μπει σε εφαρμογή. Την τελευταία ημέρα του εβραϊκού Πάσχα, οι περίπου 660 εναπομείναντες στην πόλη Εβραίοι συλλαμβάνονται μέσα στην συναγωγή, την ώρα που έκαναν την πρωινή προσευχή. Αφού απομονώθηκαν ανστηρά για τρεις μέρες μέσα σ' αυτή, τελικά, την 1η Μαΐου του 1943, ο **Εδγάρ Κούνιο** αφού τους συγκεντρώνει, σχηματίζει μία ατελείωτη γραμμή αίματος και τους οδηγεί διά μέσου της οδού Κεντρικής στον Σ.Σ. της πόλης, απ' όπου αναχωρώντας έφθασαν στην Θεσ/νίκη και οδηγήθηκαν στο διαμετακομιστικό στρατόπεδο του Χιρς. Ο **Μητροπολίτης της Βέροιας Πολύκαρπος** είχε ήδη φροντίσει ώστε με κάθε μυστικότητα να διαφυλάξει στο επισκοπείο τουλάχιστον τα ιερά βιβλία και τα

σκεύη της συναγωγής, τα οποία παρέδωσε μετά την λαίλαπα σ' αυτούς που επέστρεψαν.

Το πρωί της 9ης Μαΐου 1943 όλοι τούτοι μαζί με εκατοντάδες άλλους ομοθρήσκους τους από την Θεσ/νίκη, την Φλώρινα, το Διδυμότειχο, την Ορεστιάδα και το Σουφλί στοιβάζονται σαν κτήνη στα βαγόνια της συμφοράς για να ξεφορτωθούν με τον ίδιο τρόπο μετά πολλές μέρες στα κρεματόρια του Άουσβιτς - Μπιρκενάου και της Τρεμπλίκας. Κανείς από αυτούς δεν επέστρεψε στην Βέροια, μόνον όσοι κατόρθωσαν να επιβιώσουν των κακουχιών του βουνού και της συνεχούς φύσης. Τρομαγμένοι απ' το πέρασμα του θανάτου, πικραμένοι απ' την βαρβαρότητα της «τελικής λύσης», απογοητευμένοι απ' την αδιαφορία και την συνενοχή συμπολιτών τους, οι οποίοι, ξεχνώντας

μέσα σε μία νύχτα την κοινή τους μοίρα και τις κοινές τους μνήμες, τους πρόδοσαν και διέρπαξαν τις περιουσίες τους, επέστρεψαν για να θρηνησουν και να κηδέψουν τα σκορπισμένα κομμάτια μιας ακόμη καταδιωγμένης ζωής.

Πενήντα περίπου χρόνια μετά εκλείπουν σταδιακά οι αυτόπτες μάρτυρες και οι επιζησάντες του Ολοκαυτώματος και των διωγμών. Μετά τόσα χρόνια παρατηρεί κανείς την έντονη επιθυμία είτε να αρνηθεί είτε να εξιγιάνει είτε να ξεχάσει το παρελθόν, σε βαθμό τέτοιο ώστε να αναρωτιόμαστε: Μήπως είμαστε υποχρεωμένοι να το ξαναζηήσουμε;

[Εισήγηση σε δημόσια παρουσίαση του βιβλίου του Β. Μπούτου,

«Η σφυκοφαντία του αίματος»,

στη Βέροια στις 10 Νοεμβρίου 1997]

Η Εβραϊκή Κοινότητα της Βέροιας

Σημείωμα του κ. ΑΛΜΠΕΡΤΟΥ ΝΑΡ

Η Βέροια, πρωτεύουσα του Νομού Ημαθίας, βρίσκεται σε απόσταση 70 περίπου χιλιομέτρων από τη Θεσσαλονίκη. Δεν υπάρχουν ασφαλή στοιχεία για την ακριβή χρονολογία της ίδρυσής της. Η ύπαρξη πάντως της πόλης από τα αρχαία χρόνια επιβεβαιώνεται από την αναφορά του ονόματός της στον Θουκυδίδη.

Η πρώτη μαρτυρία για την ύπαρξη Εβραϊκής Κοινότητας στην πόλη τοποθετείται στα ρωμαϊκά χρόνια. Την εποχή εκείνη (50 ή 51 και 57 μ.Χ.) επισκέφθηκε τη Βέροια ο Απόστολος Παύλος και κήρυξε στη συναγωγή της. Αν και δεν διαθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία, είναι πιθανό ότι υπήρχε μία μικρή Εβραϊκή Κοινότητα στα ρωμαϊκά και βυζαντινά χρόνια. Η Κοινότητα αυτή διευρύνθηκε προς το τέλος του 15ου αιώνα με την άφιξη πολυάριθμων Εβραίων από την Ισπανία και την Πορτογαλία.

Η Εβραϊκή Κοινότητα της Βέροιας διατηρούσε πάντα στενότετους δεσμούς με τις Εβραϊκές Κοινότητες της Θεσσαλονίκης και του Μοναστηρίου και μνημονεύεται και από τον Τούρκο περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί που επισκέφθηκε την πόλη το 1668.

Επίσης ο Γερμανός ιστορικός Α. Struck που επισκέφθηκε την πόλη στις αρχές του 20ού αιώνα αναφέρει την ύπαρξη 600 Ισπανοεβραίων. Το 1943 κατοικούσαν στη Βέροια 850 Εβραίοι, από τους οποίους οι 680 εκτοπίστηκαν στο Άουσβιτς - Μπιρκενάου. Σήμερα κατοικούν στη Βέροια δύο εβραϊκές οικογένειες.

Η Εβραϊκή Συναγία της Βέροιας

Η Μπαρμπούτα, όπως ονομάζεται η Εβραϊκή συναγία της Βέροιας, βρισκόταν ίσως και από την εποχή του Αποστόλου Παύλου κοντά στον ποταμό Τριπόταμο στα δυτικά της πόλης. Είναι τελείως κλειστή και απομονωμένη με καθαρά αμυντική πολεοδομική συγκρότηση. Από την πλευρά του ποταμού η συναγία είχε σαν φυσική οχύρωση την απότομη κλίση του εδάφους και τα ψηλά σπίτια της. Από τις άλλες πλευρές οι εξωτερικές όψεις του «εν σειρά» οικοδομικού συστήματος ολοκλήρωναν την απομόνωσή της. Τα σπίτια τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο, σχημάτιζαν ένα κλειστό τρίγωνο με μοναδικά ανοίγματα μία στοά κάτω από τα σπίτια της οδού Μεραρχίας, η οποία οδηγεί στη συναγωγή, και ένα ακόμη άνοιγμα που βρίσκεται αντιδιαμετρικά απέναντι από το πρώτο. Διατηρούνται μέχρι σήμερα περίπου πενήντα παλιά σπίτια, χαρακτηριστικά δείγματα μακεδονικής αρχιτεκτονικής. Σε ορισμένα απ' αυτά διατηρούνται και σήμερα επιγραφές στα Εβραϊκά.

Το εβραϊκό νεκροταφείο βρισκόταν στη δυτική όχθη του Τριπόταμου (απέναντι από τη Μπαρμπούτα), σε απόσταση 500 μέτρων από την Εβραϊκή συναγία. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι συναντούμε στην περίπτωση αυτή το παραδοσιακό φαινόμενο του διαχωρισμού του οικισμού από το νεκροταφείο από υδάτινο ρεύμα.

Η συναγωγή βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά του

Βέροια: Αρχοντικά στην όχθη του Τριπόταμου

εσωτερικού της Εβραϊκής συνοικίας δίπλα στην όχθη του Τριπόταμου. Χτίστηκε ή επισκευάστηκε εκ βάθρων, με σουλτανικό φριμάνι του 1850 και συγκεντρώνει αρχιτεκτονικά στοιχεία προγενέστερων της μικρών συναγωγών της Θεσσαλονίκης. Τέσσερις κίονες στο κέντρο του χώρου ορίζουν το βήμα (τεβά) ενώ το Ιερό (Εχάλ) βούσκεται στον ανατολικό τοίχο. Το πάτωμα φτιαγμένο από ξύλινες σανίδες, είναι διακοσμημένο στο κέντρο με μωσαϊκά διακοσμητικά πλάκακια. Πίσω από τη συναγωγή διασώζεται ακόμη καλυμμένο με βλάστηση το μικρό (θηρησκευτικός λουτρόνας).

Για τους Εβραίους των Σερρών

Ο κ. **Βασίλης Τζαναζάρης**, γνωστός πνευματικός παράγοντας των Σερρών και εκδότης του περιοδικού «Γιατί», στο τεύχος Νοεμβρίου - Δεκεμβρίου 1997 μέσα σε πλαίσιο σημειώνει: «Ο Δήμος Σερρών έχει ιερή υποχρέωση να τιμήσει τις 600 ψυχές των Σερραίων εβραϊκής καταγωγής που χάθηκαν στη διάρκεια του Β' μεγάλου Παγκοσμίου Πολέμου!».

Στη συνέχεια ο κ. Τζαναζάρης δημοσιεύει τις παρακάτω αναμνήσεις:

«Δεν θυμάμαι τους Εβραίους των Σερρών παρά έναν μόνο από τους τρεις που κατάφεραν να επιβιώσουν, τον αείμνηστο και γνωστό σερραίο έμπορο Αλμπέρτο Προϊζναλη, που μερικές φορές θέλοντας να αστειωθεί μας έλεγε πως το θέμα θα συζητηθεί... ευρέ-

ως! Οι υπόλοιποι, περί τις 600 ψυχές, μικροί, μεγάλοι και αρκετό παιδομάνι, χάθηκαν στη διάρκεια της κατοχής. Είναι λίγο πολύ γνωστά τα πράγματα και πως μεθόδευαν τον αφανισμό τους οι Βούλγαροι κατακτητές κι έχω ασχοληθεί μερικές φορές μ' αυτά για πολλούς λόγους και ίσως έναν παραπάνω: το γεγονός ότι μερικά από τα παιδικά μου χρόνια έμεινα στη γνωστή ως "εβραϊκή συνοικία", δηλ. τη σημερινή Αθνασίον Αργυρού και τα πρώτα μου γράμματα τα έμαθα στο "εβραϊκό" σχολείο, στην αυλή του οποίου στη διάρκεια των χρόνων του Μεσοπολέμου υπήρχε και η εβραϊκή χάβρα. Με θλίβει βαθύτατα ακόμη το γεγονός

ότι ψάχνοντας σε όλες τις σερραϊκές εφημερίδες του Μεσοπολέμου δεν έχω βρει παρά ελάχιστες αναφορές στην παροικία τους, παρά το γεγονός ότι οι περισσότεροι - για να μην πω όλοι - υπήρξαν ευνυπόληπτα άτομα της κοινωνίας των Σερρών, ήταν οι πρώτοι που ασχολήθηκαν σοβαρά με τον κινηματογράφο, καπνέμποροι, επιχειρηματίες, βιοτέχνες κ.ά. Αποφεύγω να σκέφτομαι ότι αυτό μπορεί να υπήρξε μιας μορφής ρατσιστική συμπεριφορά από μέρους των Σερραίων και δη των δημοσιογράφων της εποχής. Πάντως το γεγονός ότι υπήρξαν εξακόσιοι έλληνες πολίτες, Σερραίοι, που χάθηκαν χωρίς ν' αφήσουν σχεδόν πίσω τους κανένα ίχνος σε ποσοστό 99% θα πρέπει να μας βάλει σε σκέψεις με πρώτη και καλύτερη ότι πρέπει ο Δήμος Σερρών να τους τιμήσει με μια σεμνή τελετή και τον εντοιχισμό μιας αναμνηστικής πλάκας στον τοίχο του καπνομάγαζου, όπου τους είχαν συγκεντρώσει λίγο πριν τον αφανισμό τους και που μέρος από αυτό υπάρχει ακόμη σχεδόν απέναντι από τον Άγιο Γεώργιο τον Κρυονερίτη. Νομίζουμε πως κάπως έτσι ξεπληρώνουμε ένα χρέος τιμής στους 600 περίπου συμπολίτες μας που χάθηκαν άδικα των αδικιών - στο βυθό του Δούναβη - πληρώνοντας με τη ζωή τους το δικαίωμα στη διαφορετικότητα, που τόσο πολύ μισούσε ο φασισμός!».

[Στοιχεία για την Ισραηλιτική Κοινότητα Σερρών έχουν δημοσιευθεί στα φύλλα 152, 122, 124, 95, 82, 63, 48 του περιοδικού μας]

ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΑ

Ό,τι έμεινε
από τη Συναγωγή
της εβραϊκής συνοικίας
Κάμπελ

Εβραϊκή Συνοικία Κάμπελ-Θεσσαλονίκης

Η εβραϊκή συνοικία Κάμπελ (εν συνεχεία Στυλιανού Γονατά και σήμερα Ν. Βότση) της Θεσσαλονίκης αποτελείτο από συμμαχικά λαμαρινένια παραπήγματα, που κατασκεύασε η εταιρεία Κάμπελ το 1916 για το ινδικό τάγμα του αγγλικού στρατού. Ίσως να αγοράστηκε από την Ισραηλιτική Κοινότητα, για να στεγάσει πυροπαθείς Ισραηλίτες, της πυρκαγιάς του 1917.

Η συνοικία Κάμπελ ήταν αμιγώς εβραϊκή με 600 κατοίκους. Μετά όμως από τα θλιβερά γεγονότα του

1932, και την πυρπόληση της συνοικίας από την οργάνωση των ΕΕΕ, «Εθνική Ένωση Ελλάδος», που στην Κατοχή πήρε το όνομα «Ένωση Ελλήνων Εθνικοσοσιαλιστών», εγκαταστάθηκαν Έλληνες πρόσφυγες στα εναπομείναντα από την πυρκαγιά λαμαρινένια παραπήγματα και κοντά σ' αυτά έγιναν και τα νέα προσφυγικά σπίτια.

[Συνεισφορά του ιατρού κ. Νικολάου Χόμπου, Θεσσαλονίκη]

Συνεργασία των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών στη Γαλλία

Ιουδαϊσμός - Χριστιανισμός - Μωσαμβανισμός

Τρεις φορές μέχρι σήμερα οι εκπρόσωποι των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών στη Γαλλία συνένωσαν σε κοινή διαμαρτυρία τη φωνή τους. Όπως γράφει ο νέος Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος κ. Χριστόδουλος («Βήμα» 19.4.1998): «Η πρώτη ήταν στις 14.5.1983, όταν όλοι μαζί αντετάχθησαν στην προβολή της αυτοκτονίας, με αφορμή την έκδοση ενός βιβλίου που διαφήμιζε τρόπους για να αφαιρέσει κανείς τη ζωή του. Η δεύτερη ήταν στις 28.1.1998, όταν οι ίδιοι οι σημερινοί εκπρόσωποι των τριών θρησκειών εξεδήλωσαν την αλληλεγγύη τους προς τις γυναίκες, τα παιδιά και τους άνδρες της Αλγερίας θύματα της βίας και της βαρβαρότητας των φανατικών ισλαμιστών».

Η τρίτη φορά ήταν, τον Απρίλιο του 1998, όταν εξέφρασαν τη ζοφερή ανησυχία τους για τις ρατσιστικές και αντισημιτικές θέσεις του κόμματος του κ. Λεπέν.

Ιδού το πλήρες κείμενο αυτής της Διακήρυξης: «Εξήντα χρόνια μετά από μία εποχή όπου κάποιες ιδεολογικές απόψεις και η αδιαφορία των αρμο-

δίων συνέβαλαν στη δημιουργία της Shoah, τώρα στο έτος που εορτάζεται η 50ή επέτειος της Παγκόσμιας Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, οι υπεύθυνοι των μεγάλων θρησκευτικών ρεινμάτων επιθυμούν να ελκύσουν την προσοχή του συνόλου των Γάλλων επί της απόλυτης ανάγκης της επανανακαλύψεως των θεμελιωδών αξιών της δημοκρατίας, μεταξύ των οποίων πρώτη είναι ο απόλυτος σεβασμός της αξίας κάθε ανθρώπου. Απαιτούν δε από τους πολιτικούς υπεύθυνους να πράξουν παν το δυνατόν για να ξαναβρούν οι ψηφοφόροι των την εμπιστοσύνη απέναντί των». Τη Διακήρυξη υπογράφουν ο καθολικός πρόεδρος της Συνόδου των Γάλλων Επισκόπων Σεβ. Louis Marie Bille, ο ορθόδοξος Μητροπολίτης Γαλλίας κ. Ιερεμίας, ο προτεστάντης πάστορ, πρόεδρος της Προτεστάντικής Ομοσπονδίας της Γαλλίας Jean Tartier, ο υμάτης του μεγάλου Τέμενους των Παρισίων Dalil Boubakeur, ο πρόεδρος του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου (ΚΙΣ) Jean Kahn και ο μέγας ραββίνος της Γαλλίας Joseph Sitruk.

Η αναθεώρηση της χριστιανικής ορθόδοξης θείας λειτουργίας

Ο κ. Παν. Δημητράτος εκφράζει τις παρακάτω απόψεις:

«Εφέτος συμπληρώθηκαν 50 χρόνια από την ίδρυση του κράτους των Εβραίων, ενός λαού, που τόσο δοκιμάστηκε, όπως μας λέει η Παλαιά Διαθήκη, αλλ' όμως είχε βοήθεια και συμπαραστάτη το Θεό, για τον Οποίον ήτο το εκλεκτόν Έθνος. Εκτός από τις πολύχρονες δοκιμασίες που περιγράφονται λεπτομερώς στην Παλαιά Διαθήκη, γνωστές σε όλους μας, έχουμε και τη γενοκτονία των Εβραίων της Ελλάδος, αλλά και σε ολόκληρη την Ευρώπη από τις γερμανικές δυνάμεις κατοχής, που συνέβη το 1941 - 42. Ο ελληνικός λαός, που αγαπά κάθε άνθρωπο, κάθε φυλής, γλώσσας και έθνους, αγαπά και τους Εβραίους, και τότε έκανε ό,τι ήταν δυνατόν να τους προστατεύσει και να τους κρύψει, ώστε να σωθούν όσοι περισσότεροι μπορούσαν από τις θηριωδίες των ναζί. Σήμερα, ο ισραηλινός λαός έχει να παρουσιάσει καταπληκτικές προόδους σε όλους τους τομείς της κρατικής μηχανής, παρά την αναταραχή που υπάρχει στην περιοχή του.

Με την ευκαιρία δε αυτή, θα θέλαμε να αναφέρουμε

κάτι, που θεωρείται σημαντικό και που το ανέφερε πριν από 30 περίπου χρόνια ο αείμνηστος καθηγητής Θεολογίας Αμίλκας Αλιβιζάτος, ο οποίος είχε διαπιστώσει σε άρθρο του την «ανάγκη διορθώσεως λειτουργικών κειμένων», ιδιαίτερα κατά τη Μεγάλη Εβδομάδα (Μ.Ε.). Συγκεκριμένα, έγραφε ότι θεωρεί επιβεβλημένη την αναθεώρηση και διόρθωση ορισμένων λειτουργικών κειμένων «θιγόντων την υπόληψη και την αξιοπρέπεια του ισραηλινού λαού και έθνους».

Είναι γεγονός ότι πολλά τροπάρια της Μ.Ε. αναφέρονται εναντίον των Εβραίων, όπως «το σνέδριο των παρανόμων» ή «Ιούδας ο δόλιος» κ.λπ.

Ξέχασαν φαίνεται οι υμνογράφοι ότι τόσο η Γέννησή Του όσο και το έργο Του επί της γης, όσον και η Σταύρωση και η Ανάστασή Του, έγιναν βάσει σχεδίου του Θεού και όλα αυτά έλαβαν χώρα όταν ήρθε το πλήρωμα του χρόνου - ακόμη και ο Ιούδας ήταν μέσα στο Σχέδιο του Θεού, γιατί κάποιος από τους 12 έπρεπε να παίζει το ρόλο του καταδότη, για να φθάσουμε στη Σταύρωση με την οποίαν ο άνθρωπος λυτρώνεται, πράττοντας εν συνεχεία το θέλημα του Θεού, όπως έπραξε και ο Υιός Του επί της γης.

Και κατέληξε ο αείμνηστος καθηγητής: «Μια πρωτοβουλία αυτού του περιεχομένου από το Οικουμενικό Πατριαρχείο,

θα ήταν μια πράξη για να αποπλύνει ο Χριστιανισμός το αίσχος της σκληρότητας που επέδειξε για αιώνες κατά των Εβραίων, από τους οποίους - όπως έγραφε - επιτέλους προέρχεται ο Αρχηγός της Χριστιανοσύνης, καθώς και μεγάλες προσωπικότητες, όπως ο Απόστολος Παύλος, που ήταν Εβραίοι. Εδώ θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η Ορθόδοξη Εκκλησία δεν έκανε τίποτε για τη λειτουργική αναπροσαρμογή (μήπως το θεωρεί «αμαρτία» ή μήπως δεν το «εγκρίνει» ο Θεός). Ενώ η πλέον συντηρητική Εκκλησία, που ως γνωστόν είναι η Καθολική, προέβη σε αναπροσαρμογή της θείας λατρείας χωρίς τη μεταβολή ουσιαστικών στοιχείων, με τροποποίηση των δευτερευόντων έγινε μία ισορροπημένη λειτουργική αναπροσαρμογή την οποίαν ενήργησε η Β' Βατικανή Σύνοδος στην περί Θείας Λειτουργίας διάταξη». Πρέπει να πούμε ότι και οι βαδίζουμε προς τον 21ον αιώνα, η Ορθόδοξη Εκκλησία - αν είναι δυνατόν - δεν προσιέχεται για τα εκατομμύρια των ανθρώπων που ταξιδεύουν με αεροπλάνα. Μήπως πρέπει να συνέλθει η 8η Οικουμενική Σύνοδος, για να αποφασίσει; Ξεχνούν ότι τα τροπάρια και τις ευχές τις έγραψαν πριν από εκατοντάδες χρόνια και τώρα αρκετά πρέπει να αλλάξουν και ενώ αυτό δεν γίνεται, δυ-

στυχώς έχουν γίνει μερικές προσθήκες, που δεν υπήρχαν πριν από πολλά χρόνια. Αλήθεια, γιατί τις δέχτηκαν οι κύριοι αρχιερείς; - και είναι μάλιστα και αντιγραφικές. Τέλος, η συνέχιση των κειμένων (τροπάρια) αποτελεί αιώσιο και ανεξάντλητο στίγμα επαισχυντίας στο Χριστιανισμό της εποχής μας, και επιβάλλεται η αναθεώρηση αυτών που είχαν επηρεασθεί από μια απαράδεκτη συμπεριφορά των Εβραίων. Τόσον η αναπροσαρμογή των κειμένων (τροπάρια) όσο και της λατρείας καθίσταται αναγκαία. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο ας εξετάσει το θέμα, και η Ορθόδοξη Εκκλησία - αυτοκέφαλη είναι - ας το μελετήσει και ας προσεύχεται επιτέλους και για τους εν αέρι ευρισκομένους».

Διάσωση Εβραίων στη Φωκίδα

Ο κ. Ηλίας Μεσσίνας μας γράφει ότι στο Κονέκτικατ των ΗΠΑ, όπου βρέθηκε, ομογενής του έδωσε τα παρακάτω στοιχεία για την περίοδο του Ολοκαυτώματος:

«Στα χρόνια της Κατοχής, δύο χωριά του νομού Φωκίδας, συνέβαλαν στην ιστορία της διάσωσης των Εβραίων της Αθήνας: το ένα, το **Κροκύλιο**, έκρυψε τον Αρχιεραββίνο **Ηλία Μπαρζιλάι** και τη γυναίκα

του, ενώ το άλλο, το **Ζοριάνο**, έκρυψε τα πολύτιμα αρχεία της κοινότητας. Ο ίδιος κύριος, είχε την καλωσύνη να μου δώσει αντίγραφο από ένα άρθρο που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα "Το Κροκύλιο" (τρίμηνη έκδοση του Συλλόγου Κροκυλίων Φωκίδας «Ο Μακρυγιάννης» - ημερομηνία άγνωστη). Παραθέτω απόσπασμα του άρθρου με τίτλο «Η Γενοκτονία» του **Θανάση Αθανασόπουλου**, στην παραπάνω εφημερίδα.

«Το Κροκύλιο είχε την τύχη να συμβάλει στη διάσωση των Εβραίων της Αθήνας, φιλοξενώντας τον Αρχιεραββίνο τους Ηλία Μπαρζιλάι με τη σύζυγό του και την κόρη τους.

Τους έφεραν οι αντιστασιακές οργανώσεις (ΕΑΜ) και τους εγκαταστήσαμε στο σπίτι του Γιώργου Καντά (Καστανά). Έμειναν όλο το χειμώνα 1943 - 44 και έφυγαν μετά το Μάρτη του 1944.

Η οργάνωση Κροκυλίου τους περιποιήθηκε με τον καλύτερο δυνατό για τις τότε συνθήκες τρόπο. Τη διατροφή τους εξασφάλιζε η Περιφερειακή Επιτροπή του ΕΑΜ. Εμείς τους εξασφαλίσαμε τη θέρμανση και όποια εξυπηρέτηση περνούσε από το χέρι μας.

Σχεδόν κάθε βράδυ είμασταν στο σπίτι τους και τους κρατούσαμε συντροφιά, τότε τραγουδώντας με κιθάρα και μαντολίνο, τότε παιζώντας το μουτζούρη. Όταν έχανε ο Αρχιεραββίνος ήθελε να τον μουτζουρώνουμε κι αυτόν, πράγμα που ποτέ δεν δεχτήκαμε από σεβασμό προς το λειτούργημά του.

Πάμπολλες φορές συζητούσαμε για όλα τα θέματα που μας απασχολούσαν τότε, εθνικά, θρησκευτικά, κοινωνικά και μας γοήτευε με την πολυμάθειά του και την γλαφυρότητά του.

Για τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης μας είπε πως οι Γερμανοί τους παραπλάνησαν και ιδιαίτερα τον Αρχιεραββίνο του Κόρρετς που ήταν και πρόεδρος της Εβραϊκής Συνάγωγής, ο οποίος τους παρέδωσε τα μητρώα με τις διευθύνσεις των Εβραίων.

Το ίδιο προσπάθησαν να κάμουν και με τους Εβραίους της Αθήνας. Ο Αρχιεραββίνος όμως Ηλίας Μπαρζιλάι, δέχτηκε πρόταση του ΕΑΜ να φυγαδεύσει αυτόν με την οικογένειά του και να εξασφαλίσει τα πράγματά του μεταφέροντάς τα - αν θυμάμαι καλά - κάπου στον Ζοριάνο. Έτσι τα μητρώα και οι διευθύνσεις των Εβραίων της Αθήνας δεν έφτασαν στα χέρια των Γερμανών.

Ευγενεστάτη η κυρία Μπαρζιλάι, μας δεχόταν με μεγάλη ευχαρίστηση στο σπίτι τους και έννοιζε μοναξιά, όπως μας έλεγε, όταν για κάποιο λόγο δεν πηγαίναμε.

Ένα χειμωνιάτικο απόγευμα, βρεθήκαμε στο Ταχυδρομείο του χωριού με το Χαράλαμπο το Στούμο το «δάσκαλο» όταν ήρθε η κα Μπαρζιλάι. Είδε το Χαράλαμπο να βάζει ξύλα στη σόμπα και τον ρώτησε: - Πώς τα κόβετε Χαράλαμπε τα ξύλα;

Εκείνος απάντησε: - Πδάμ' απάν' κι τα τσακάμι.

Ξαφνιάστηκε η καμμένη και ξαναρώτησε, γιατί δεν κατάλαβε τίποτα.

- Τι είπες Χαράλαμπε; - Πδάμ' απάν' κι τα τσακάμι. Της επανέλαβε.

Ξελιγώθηκαμε όλοι στα γέλια και εκείνη μας κοίταζε με απορία. Όταν της «μεταφράσαμε» την απάντηση γέλασε με την καρδιά της. Τότε όμως καταλάβαμε πως είχε πρόβλημα με τα ξύλα της σόμπας της και φροντίσαμε να τακτοποιηθεί».

* * *

Οι Εβραίοι της Βέροιας

Ο κ. **Γεώργιος Γιαννόπουλος** - Βέροια παραθέτει τα παρακάτω στοιχεία:

«Στην Καστανιά Βεροίας κυριότανε μια οικογένεια Ισραηλινών από τη Βέροια μου φαίνεται πως λεγότανε Τάμποχ (εδώ στη Βέροια τους λέγανε Τζαμζής ο ένας ο μικρός ο οποίος και έμενε στην Κούκλενα σήμερα Τρύλοφος). Μια μέρα που πήγα να δουλέψω στην Καστανιά μου είπε ένας φίλος μου ότι μένουν εκεί Ισραηλίτες, έκανα πως δεν άκουσα γιατί φοβήθηκα πολύ από τον ένα στον άλλο θα μπει και στο αντί του Γερμανού. Από την Καστανιά ένας ο οποίος ήταν και ανηψιός αυτού που τους έκρυψε και κατέβηκε στη Βέροια και πήρε το σπίτι του τραπέζι από τη Βέροια που έγραφε πάνω στην πόρτα το όνομα, το επώνυμο, και Εθνικοσοσιαλιστής επειδή το χωριό ήταν μικρό γρήγορα μαθεύτηκε.

Το σπίτι αυτό επειδή τότε ήταν το καλύτερο το επέταξαν οι Γερμανοί και ήταν από πάνω οι Γερμανοί

και από κάτω οι Ισραηλίτες. Μια μέρα εκεί που πήγαινε στο χωράφι βγήκε ο αρχηγός της οικογένειας των Ισραηλιτών, ο οποίος έχασε το χρώμα του, εγώ δεν έδωσα σημασία. Την ίδια μέρα εγώ έφυγα για τη Βέροια αυτοί φοβήθηκαν πολύ αλλά εγώ ούτε που έδωσα σημασία. Είχα μία ξαδέλφη και την παρακάλεσα να μην πει τίποτα.

Μια μέρα ο αδελφός του Εθνικοσοσιαλιστή που σας ανέφερα του έστειλε ένα γράμμα και ζητούσε χρήματα για να μην τους κάψει. Ο άνθρωπος κόντευε να τρελαθεί και τότε πήγε στην τοπική οργάνωση τον Ελάς και τους ζήτησε την βοήθειά τους. Εκείνοι κύκλωσαν το μέρος, έστησαν την ενέδρα και όπως πήγαινε να παραλάβει τα χρήματα, τα οποία ήταν απλώς χαρτιά, τον έπιασε εκείνος και τότε απείλησε πως αν θα τον εκτελέσουν ο αδελφός του θα εξοντώσει το χωριό. Τότε τον υποχρέωσαν να καταταγεί στον Ελάς. Ο αδελφός του εκτελέστηκε μέσα στη Βέροια. Ύστερα από πολύ καιρό γύριζαν μέσα στο χωριό ελεύθεροι αλλά ο άνθρωπος αναγκάστηκε μέσω του Ελάς να τους στείλουν σε άλλο μέρος, δεν γνωρίζω το μέρος που πήγαν. Έμαθα αργότερα ότι ο ένας από τους γιούς σκοτώθηκε σε μάχη με τους Γερμανούς (ήταν αντάρτης στον Ελάς) αλλά μου φαίνεται ότι οι άλλοι ζουν στη Θεσσαλονίκη εκτός από τον μικρό ο οποίος ζει στο Ισραήλ. Αν θέλετε ονόματα μπορώ να σας τα γράψω, αν και όλοι έχουν πεθάνει».

Βιβλίο

ELIE WIESEL: Και η θάλασσα δεν γέμισε

(Εκδότης: Le Seuil, 1996). Ο δεύτερος τόμος των Απομνημονευμάτων του Βραβείου Νόμπελ Ειρήνης του 1986.

Αρχίζοντας το δεύτερο μέρος των Απομνημονευμάτων του Elie Wiesel, το οποίο καλύπτει την περίοδο 1969 - 1996, ο αναγνώστης έχει γρήγορα την εντύπωση ότι μπαίνει σε μία περίοδο αντιθέσεων.

Φαινομενικά όλα χαμογελούν στον παλιό εφηβο του 'Αουσβιτς, τον συγγραφέα της «Νύχτας», στον πρώην ανταποκριτή της ισραηλινής εφημερίδας «Yedioth Aharonoth». Γάμος, πατρότης, θέση καθηγητού στο Harvard, και αργότερα χρυσό μετάλλιο του Κογκρέσσου το οποίο του απένειμε ο πρόεδρος Ρήγκαν, αναμένοντας το Νόμπελ Ειρήνης το 1986. Κι όμως, όλα αυτά τα ονόματα που μετροδεύτηκαν όλο και περισσότερο με την πολιτική ιστορία του αιώνα μας, όλα αυτά τα χρόνια που πέρασαν, φυλλομετρώντας τον πλανήτη μας για να καταλήξουν στο να φέρουν στην επιφάνεια τη φωνή της Shoh, συσώρευσαν στις πλάτες του συγγραφέα το βάρος μιας ολοένα αυξανόμενης μοναξιάς.

«Φωνές μέσ' τη Νύχτα», «Οι Εβραίοι της σιωπής»: Το θέμα της μοναξιάς του εβραϊκού λόγου ήταν, είναι αλήθεια, ήδη παρόν στο συγγραφέα του «Και η θάλασσα δεν γέμισε».

Ωστόσο ο συγγραφέας ορκίστηκε να αποστασιοποιησει το θέμα του «Ολοκαυτώματος» τουλάχιστον από τον γραπτό λόγο. Φαίνεται, όμως, ότι κατά την δεκαετία του '70 δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο. Υπεύθυνος κάποιων μαθημάτων στο Πανεπιστήμιο της Νέας Υόρκης ο Elie Wiesel κάνει την ακόλουθη διαπίστωση με την τριπλή ιδιότητά του ως δασκάλου, συγγραφέα και μάρτυρα:

«Σχεδόν όλοι οι φοιτητές μου ήταν παιδιά επιζώντων. Στα μάτια τους αντιπροσώπευα τον πατέρα τους. Εφόσον οι γονείς τους δεν ήθελαν ή δεν μπορούσαν ν' ανακαλύψουν το παρελθόν τους, τα παιδιά στρέφονταν προς εμένα για να μάθουν το δικό μου. Αργότερα ήρθαν να με δουν οι γονείς για να μου μιλήσουν για τα παιδιά τους. Έγινε έτσι ένα σημείο επαφής ανάμεσα σε δύο κόσμους που τους χώριζε ένας αόρατος τρίτος κόσμος».

Σ' έναν αιώνα όπου οι φωνές που οδηγούν στην εβραϊκή παράδοση δανείζονται συχνά, κατά κάποιο μυστικό τρόπο, τις φωνές της λογοτεχνίας, το έργο του Wiesel αποτελεί μία γέφυρα.

Ο Elie Wiesel, με την ιδιότητα του συγγραφέα, προσπαθεί να πετύχει την ένωση του παραδοσιακού εβραϊσμού με την σύγχρονη ζωή όπως είχαν κάνει πριν από αυτόν ο Martin Buber, στα γερμανικά ή ο Agnon, στα εβραϊκά.

Ποιος θα μπορούσε άραγε να μας βεβαιώσει ότι αυτό το θρησκευτικό κύμα που παρατηρείται στον εβραϊκό κόσμο δεν οφείλει, εν μέρει, τις πηγές του στους συγγραφείς και μυθιστοριογράφους;

Διότι ο επιζών αφηγείται με λεπτομέρεια τα πάθη του. Ο

λόγος του προσπαθεί να κρατήσει ζωντανούς κόσμους που δεν λένε τίποτα πλέον, επιδιώκοντας να τους εμπλουτίσει με το ταλέντο και τη νοσταλγία. Μεγαλωμένος και ο ίδιος ο συγγραφέας σε χασσιδικό περίγυρο, προσπαθεί κι αυτός να μεταδώσει αυτό το μυστικισμό. Το τίμημα του να προσπαθείς να παρουσιάσεις τους νεκρούς ανάμεσα στους ζωντανούς, νεκρούς που μπορεί να είναι και οι δικοί σου νεκροί, πληρώνεται με μοναξιά.

Η μοναξιά του Wiesel είναι αφανής στα χρόνια της δεκαετίας του '80, στα πλαίσια μιας γενικότερης πολιτικής αποτυχίας όσον αφορά τα δικαιώματα των ανθρώπων.

Οι ενέργειες του E. Wiesel ήταν πάντα συνδεδεμένες με την προσπάθειά του ν' αποδείξει την ιδιαιτερότητα των εγγλημάτων που διέπραξε η ναζιστική Γερμανία κατά των Εβραίων. Αυτή η ιδιαιτερότητα υπήρξε και το μήλο της έριδος μεταξύ του συγγραφέα και του Simon Wiesenthal, ο οποίος κατηγορήθηκε από τον Wiesel ότι κάλυψε για πολύ καιρό το ύποπτο παρελθόν του Αυστριακού προέδρου Kurt Waldheim

Διαμάχες - άγριες πολεμικές - καθιστούν το βιβλίο αυτό εκτός από βιβλίο αναμνήσεων και βιβλίο απογοητεύσεων. Απογοητεύσεων απέναντι σ' ένα κόσμο που δεν κράτησε τις μεταπολεμικές υποσχέσεις του και που βάλθηκε να τιμά τον Wiesel, τον διαφργόντα από τα στρατόπεδα, πολλές φορές για να εξαφανίσει το φάντασμα της γενοκτονίας και για να χρησιμοποιήσει τις αναμνήσεις για πολιτικές σκοπιμότητες.

Ο Wiesel συνειδητοποίησε τα παραπάνω όταν βρέθηκε στον Λευκό Οίκο, προσκεκλη-

μένος από τον Jimmy Carter, το 1978, για να προεδρεύσει μιας επιτροπής που ασχολείτο με την ανέγερση ενός μνημείου σε μνήμη των θυμάτων του Ολοκαυτώματος. Πολύ γρήγορα κατάλαβε ότι οι σχέσεις του Αμερικανού προέδρου με τον Menahem Begin ήταν τεταμένες εξαιτίας την εποχή και ότι η πρόφαση της πρόσκλησής του από τον Αμερικανό πρόεδρο δεν ήταν μόνο το θέμα του μνημείου αλλά περισσότερο η επιρροή της αμερικανικής εβραϊκής κοινής γνώμης.

Το ίδιο συνέβη και με τον Francois Mitterand, όταν οργάνωθηκε συνάντηση μεταξύ των βραβευμένων με Νόμπελ.

Η φιλία που δυνάμωσε με τον Γάλλο πρόεδρο κατά το 1980, χρησίμευσε στον τελευταίο για προεκλογικούς λόγους. Η φιλία αυτή συνεχίστηκε και αργότερα εφ' όσον ο Mitterand το 1991 μετά το πραξικόπημα στη Ρωσία έστειλε μέσω του Wiesel ένα γράμμα υποστήριξης στον Γκορμπατσώφ. Μετά τα σκάνδαλα για το παρελθόν του Γάλλου προέδρου που ξέσπασαν το 1994 η φιλία αυτή διεκόπη οριστικά. Ο Wiesel διερωτήθηκε αν ο Fr. Mitterand τον χρησιμοποίησε, αν η φιλία τους χρησιμοποιήθηκε σαν άλλοθι από τον Γάλλο πρόεδρο. Θλιβερή διαπίστωση και αντικείμενο καινούργιας μοναξιάς για τον συγγραφέα.

Αλλά και με τους ανθρώπους του πνεύματος στην Γαλλία, ο απολογισμός για τον Wiesel είναι απογοητευτικός, με εξαίρεση τον Καρδινάλιο Lustiger. Θλίψη, όταν ο πρώην αντιστασιακός Jean - Marie Domenach, κατηγορήσει τον Wiesel ότι εισπράττει «τα μερίσματα του 'Αουσβιτς» ενώ

ο Jean Daniel τον κατηγορήσε για την επιφυλακτική στάση του όσον αφορά το θέμα του παλαιστινιακού - και άλλα. Αν θεωρήσουμε ότι ο συγγραφέας ξύπνησε αργά, η κραυγή του εξακολουθεί να μας πονάει.

Nicolas Weil
(«Le Monde», 4.10.1996)

«Το μαύρο βιβλίο»

Οι φωνές της σφαγής

των Εβραίων

στην Ανατολική Ευρώπη

Πενήντα χρόνια μετά την απαγόρευσή του από τον Στάλιν, ένα μοναδικό ντοκουμέντο που μετέδωσαν οι επιζήσαντες των σφαγών των Εβραίων της Ρωσίας. Ένα βιβλίο όσον μιλούν οι νεκροί.

Η έκδοση του Μαύρου Βιβλίου είναι ένα πολύ σημαντικό γεγονός, ένα πραγματικό γεγονός που πρέπει να συνταράξει τους λογοτέχνες και τους ιστορικούς όπως επίσης τους Εβραίους και τους μη Εβραίους και πιο συγκεκριμένα κάθε έντιμο άνθρωπο που θέλει να καταλάβει τι πραγματικά συνέβη εδώ και μερικές δεκαετίες στην Ανατολική Ευρώπη, στις Σοβιετικές Δημοκρατίες όσον αφορά τον αφανισμό των Εβραίων της Ευρώπης. Πως άρχισε, πριν ακόμη πάρει διαστάσεις «βιομηχανίας» μέσα στα στρατόπεδα η λεγόμενη «τελική λύση».

Το έργο αυτό συντάχθηκε κάτω από την επιβλεψη του Ilya Ehrenbourg και του Vassili Grossman που ήσαν την εποχή εκείνη πολεμικοί ανταποκριτές, μαζί με μια σαβανταριά συνεργάτες. Το «Μαύρο Βιβλίο» είναι μία

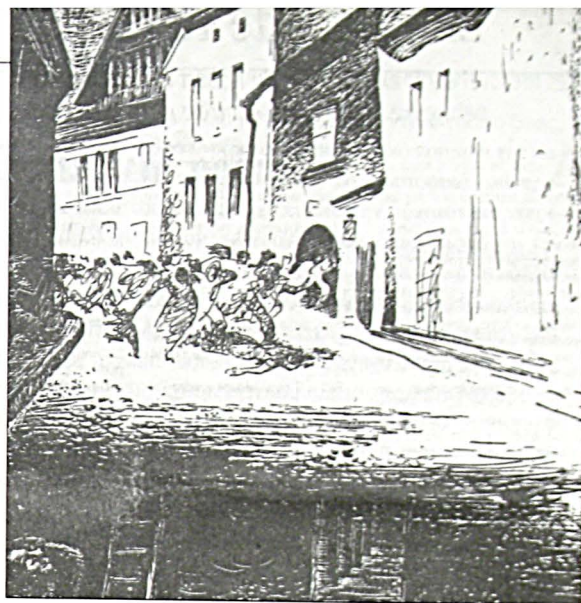
συλλογή μαρτυριών που συγκεντρώθηκαν αμέσως μετά την αποχώρηση των Ναζί από τους επιζήσαντες Εβραίους της Ρωσίας, Ουκρανίας, Λιθουανίας και Λετονίας.

Διερωτάται κανείς αν τώρα, 50 χρόνια αργότερα, αυτό το μυθικό βιβλίο που κατ' αρχήν χάθηκε, απαγορεύτηκε και συντάχθηκε επείγοντως φθάνει στα χέρια μας πολύ αργά. Διαβάζοντάς το όμως κατανοεί κανείς γιατί απαγορεύτηκε πριν ακόμα εκδοθεί.

Δεν θα παραθέσουμε δείγματα του τρέμου, των σφαγών και των μαρτυριών που υπέστησαν τα θύματα διότι η ανάγνωσή τους είναι τις περισσότερες φορές αβάσταχτη. Αλλά και πως θα μπορούσε να μην είναι εφ' όσον όλο το βιβλίο αποτελείται από καντές μαρτυρίες αυτών που επέζησαν, και που ερωτήθηκαν αμέσως μετά την απελευθέρωσή τους.

Η ύπαρξη του βιβλίου αυτού ήταν γνωστή από τις αρχές του 1944 όταν ο Ehrenbourg είχε δημοσιεύσει αποσπάσματα στο περιοδικό «Znamia». Το 1945 ένα μέρος του είχε σταλεί στον σοβιετικό εισαγγελέα της δίκης της Νυρεμβέργης. Το 1946 είχε γίνει επίσης λόγος στη Ρουμανία και την ίδια χρονιά δημοσιεύτηκε ένα «Μαύρο Βιβλίο» (Black Book) στις ΗΠΑ. Τέλος το 1947 μετά από διάφορα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στη Σοβ. Ένωση και την δολοφονία ενός ηθοποιού του θεάτρου Yiddish που έγινε τον προηγούμενο χρόνο μετά επό εντολή του Στάλιν, το «Μαύρο Βιβλίο» απαγορεύτηκε οριστικά.

Η ιστορία της δημοσίευσής του ή μάλλον της μη - δημοσίευσής του δίνει ένα δείγμα του τι σημαίνει να είναι κανείς

Κρεμμένοι στο Γκέτο της Vilna (Πολωνία) κατά τη διάρκεια έρευνας της Αστυνομίας (Πίνακας του M. Bahelfer).

Εβραίος στη Σοβιετική Ένωση.

Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι και οι δύο πρωτεργάτες του βιβλίου πριν ασχοληθούν με το καινό αυτό θέμα είχαν μια αποθνημένη εβραϊκή συνείδηση και ήθελαν να θεωρούνται ατλώς δύο σοβιετικοί συγγραφείς χωρίς αναφορά στην καταγωγή τους. Από τη στιγμή όμως που το αίμα των Εβραίων άρχισε να κυλά, οι δύο συγγραφείς ήξεραν πλέον ότι θα αισθανόνταν για πάντα Εβραίοι.

Το βιβλίο αυτό δεν είναι έ-

να ιστορικό βιβλίο. Είναι μία αυγκρητική πηγή, ένα μοναδικό ντοκουμέντο που στοιχειοθετήθηκε από δύο μεγάλους συγγραφείς, που λογοκρίθηκε από αυτούς που θεωρούσαν ότι εκείνη την εποχή δεν «έστεκε πολιτικά».

Nicole Zande
[«Le Monde»]
17 Νοεμβρίου 1995]

Λάβαμε επίσης:

* Έλενας Κατσούλου: Έρως Νεφέληρετης (Πειραιάς: Σέλινα, 1997) και Ψυχούλα Ταψής. (Πειραιάς 1997). Ποητικές συλλογές της πολυγραφότατης γνωστής ποιητριάς.

* Αλέξιος Παναγόπουλος: Κάστριον Πόλισμα - Το Καπρίτσι των Πατρών (Παναχαϊός 1997). Ιστορική μελέτη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα για την περιοχή Ανω Καστριτίου - Πατρών, με πλήθος στοιχείων και τεκμηρίωση.

* Λίνας Σ. Φωλίνα: Αλμπέρτο Σφρέρα - Ωδή σ' έναν ήρωα (Λαρισα 1997). Ποητική συλλογή αναφερόμενη κι αφιερωμένη στο Λαρισαίο ήρωα των Ναζιστικών στρατοπέδων Αλμπέρτο Σφρέρα.

ΣΥΜΠΛΗΡΩΣΗ

Στη φωτογραφία που δημοσιεύτηκε στο προηγούμενο τεύχος μας (σελ. 14 & 15) για την τελετή ανακηρύξεως του Κράτους του Ισραήλ, το 1948, εικονίζονται από αριστερά στην πρώτη σειρά οι: Βεντούρας, Σαμουήλ Μάτσας, τότε γεν. Γραμματέας της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών, Νώε Γιουσσορούμ, Κανάρης Κωνσταντίνος (ομιλών), Ραββίνος Ηλίας Μπατζιλιά, Ζαχαρίας Βιτάλ, Εμμανουήλ Φόρνης τότε ταμίας της Ι.Κ. Αθηνών, Ουζιέλ και Σούσης.

Ημέρα Μνήμης Ολοκαυτώματος

Συνέχεια από τη σελ.2

μεγαλύτερες μάστιγες της ανθρωπότητας (και όσα θα εκθέσω στη συνέχεια θα εξαντλούν την αναζήτηση αιτιών - είναι μόνο μια πτυχή που θέλω να εξάρω σήμερα, γιατί τη θεωρώ επίκαιρη), σε μια μάστιγα που οι ρίζες της είναι βαθιές και πάνε πολύ πίσω στην ιστορία, μάστιγα που διχάζει ανθρώπους και λαούς: τη μισαλλοδοξία. Μια μορφή της ήταν πάντοτε η θρησκευτική μισαλλοδοξία. Και μια μορφή της τελευταίας - όχι βέβαια η μόνη - η αντίθεση Χριστιανών και Εβραίων. Δεν υπάρχει λόγος να το αποκρύπτουμε. Η γενοκτονία σε βάρος των Εβραίων δεν ανέκυψε τυχαία στη ναζιστική Γερμανία. Συχνά οι διώξεις αρχίζουν ηπιότερα, με ύβρεις και στέρωση δικαιωμάτων και, αν οι συνθήκες το επιτρέψουν, γίνονται αγριότερες. Το Ολοκαύτωμα ήταν το φοβερό και αποτρόπαιο αποκορύφωμα μιας μακράς εξέλιξης, την οποία ευνόησαν το μίσος και οι προκαταλήψεις.

Δίπλα στους πραγματικούς Χριστιανούς, που ενστερνίζονται την πεμπτοσύνη της χριστιανικής διδασκαλίας και δείχνουν έμπρακτα την αγάπη τους προς τον πλησίον, υπήρξαν και εκείνοι οι Χριστιανοί, άτομα ή οργανισμοί, ενδοκρατικοί ή διεθνείς, που φέρονται αντιχριστιανικά. Αντί να υπηρετούν με συνέπεια την αποστολή τους, που είναι το κήρυγμα της αγάπης και της αλληλεγγύης, ενστάλλαζαν το δηλητήριο του μίσους στην ψυχή των οπαδών τους. Τα ρατσιστικά και αντισημιτικά μηνύματα εκπέμπονταν με διάρκεια και με ένταση, συχνά αποδιδόμενα και σε θεωρούμενα ιερά κείμενα.

Διερωτηθήκαμε, μήπως η ανθρωπότητα γι' αυτό φέρεται παθητικά ή έστω και γι' αυτό, όταν άρχισε, με ηπιότερους στην αρχή τρόπους, η ναζιστική θηριωδία κατά των Εβραίων; Η Διεθνής Κοινότητα, εκτός από μεμονωμένες εξαιρέσεις, έκλεινε τα μάτια. Έκανε ότι δεν άκουγε τις κραυγές των διωκόμενων. Αρνιόταν να βγάλει συμπεράσματα από τις καταστροφές εβραϊκών ιδρυμάτων και εβραϊκών περιουσιών, από τη στέρωση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων εβραίων συμπολιτών. Και όταν αργότερα γέμιζαν τα στρατόπεδα συγκεντρώσεως, πλην λίγων εξαιρέσεων, πάλι σιωπούσε.

Η καταδίκη των αυτουργών της εξόντωσης που αυτούς, φυσικά, βαρύνει κατά πρώτιστο λόγο, το άγος της γενοκτονίας, δεν δικαιολογεί τους άλλους να νίπτουν τις χείρες, δεν μπορεί να αποτελέσει άλλοθι για τη μαύρη σκιά που ρίχνει η ένοχη αυτή σιωπή, η τρομακτική απουσία Κρατών και Εκκλησιών, οργανώσεων και θεσμών. Η γενίκευση βέβαια δεν θα ήταν σωστή: υπήρξαν

έντιμες και θαρραλέες εξαιρέσεις. Ας μου επιτραπεί να μνημονεύσω μία μόνο, από το χώρο μας: Όταν το Ολοκαύτωμα άρχισε να βρίσκει την αποτρόπαιη έκφρασή του και στην Ελλάδα, όταν ενέσκηπτε απειλητικά σε μια από τις περισσότερες ανθούσες εβραϊκές κοινότητες της Ευρώπης, αυτή της Θεσσαλονίκης, όπου δρούσαν και δημιουργούσαν, μαζί με ορθόδοξους και άλλους πολίτες, εξήντα περίπου χιλιάδες Εβραίοι στο θρησκευμα Έλληνες πολίτες, ο τότε Αρχιεπίσκοπος Ελλάδος Δαμασκηνός, μαζί με άλλους πνευματικούς ηγέτες της χώρας, πρόβαλε έντονη διαμαρτυρία. Τότε ακούσθηκε ο πραγματικός λόγος ενός Χριστιανού ιεράρχη, που άλλοι - και σήμερα, εδώ ή αλλού - τον ξεχνούν: «Ενώπιον της εθνικής συνειδήσεως τα τέκνα της κοινής μητρός Ελλάδος εμφανίζονται αδιαρρήκτως ηνωμένα και μέλη ισότιμα του εθνικού οργανισμού, ασχέτως πάσης διαφοράς, θρησκευτικής ή δογματικής», έλεγε ο φωτισμένος εκείνος ιεράρχης. Το ίδιο θα έλεγε και σήμερα για κάθε θρησκευτική ή άλλη μειονότητα στη χώρα. Ας κάνουμε μερικώς συγκρίσεις!

Αλλά αυτές ήταν οι εξαιρέσεις. Κανόνας διεθνώς παρόμενος, να αποστρέφουμε το πρόσωπο από τον συνάνθρωπο που χρειάζεται βοήθεια, πραγματώνοντας την ευαγγελική ρήση: «Επέινασα γαρ και ουκ εδώκατέ μοι φαγείν, εδίψησα και ουκ εποτίσατέ με, ξένος ήμην και ου συνηγάγετέ με, γυμνός και ου περιεβάλετέ με, ασθενής και εν φυλακή και ουκ επεσκέψασθέ με» (Ματθ. ΚΕ' 42 επ.). Και το μεν Ευαγγέλιο καταδικάζει τους ανάληγτους αυτούς ανθρώπους «εις το πυρ το αιώνιον». Εμείς ως αρχεσθούμε να ομολογήσουμε, χωρίς εξωραϊσμούς και έωλες δικαιολογίες και χωρίς να οχυρωνόμαστε πίσω από τις ατομικές, θαρραλέες εξαιρέσεις πράξεων αλληλεγγύης, την αντιχριστιανική αυτή σιωπή της χριστιανικής Ευρώπης.

Η αυτοκριτική, ο συνειδησιακός αυτοέλεγχος, η περισυλλογή, που επιβάλλει η σημερινή ημέρα μνήμης, αφήνουν να αναδειχθεί από τις συνέπειες της φοβερής εκείνης σιωπής η ανάγκη εγρήγορσης. Παραλείψεις που διευκολύνουν τις αποτρόπαιες εκείνες πράξεις θα είναι τώρα πια ασυγχώρητες. Αν ψάξουμε, θα βρούμε ομοιότητες που ενέχουν κινδύνους, εφόσον δεν αντιμετωπισθούν, να ξαναοδηγήσουν σε διώξεις, αν φυσικά υπάρχουν οι κατάλληλες συγκυρίες. Σημάδια ρατσιστικών διακρίσεων υπάρχουν

και σήμερα, και αλλού, αλλά δεν λείπουν, έστω με ηπιότερη μορφή, και στη χώρα μας. Ας μη βανκαλιζόμαστε με τις καυχησιολογίες ότι εμείς είμαστε υπεράνω τέτοιων υπονοιών, ότι στον ελληνικό λαό ήταν και είναι άγνωστη η ιδεολογία των διακρίσεων. Ένας τέτοιος ισχυρισμός, που αποσκοπεί να μας ξεχωρίσει από άλλους λαούς, θα ενείχε ήδη το σπέρμα υπεροπτικής, ρατσιστικής νοοτροπίας. Υπάρχουν και σε μας προκαταλήψεις, υπάρχουν διακρίσεις, υπάρχει μισαλλοδοξία. Υπάρχουν ακόμη σε ορισμένους κύκλους οι αντάρεσκοι εγωισμοί για περιούσιους λαούς, που θυμίζουν παλιές θέσεις για την υπεροχή της άρεας φυλής.

Εξάλλου, η έξαρση και προβολή της ομοιογένειας του λαού μας ως στοιχείου συνεκτικού της εθνικής ενότητας, εκτός από την ανακρίβεια που ενέχει (δεν υπάρχει απόλυτα καθαρή, από φυλετική άποψη, κοινωνία, ούτε από θρησκευτική, αν πάρει σοβαρά κανείς τη θρησκευτική ελευθερία) αφήνει όλους εκείνους τους πολίτες που θεωρούνται ανόμοιοι στο περιθώριο, στην ουσία τους υποβαθμίζει σε πολίτες δεύτερης κατηγορίας.

Ας συγκρίνουμε την αντίληψη αυτή με τον λόγο του Διαμασκηνού στην κρίσιμη περίοδο των διωγμών, για «την αδιάρρηκτη ενότητα όλων ενώπιον της Εθνικής συνείδησης».

Αν πιστεύουμε σ' αυτή την ισότητα όλων των πολιτών, όπως μας επιτάσσει άλλωστε το Σύνταγμά μας, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε αυτό που είναι πραγματικότητα παντού, αλλά και στην Ελλάδα: ότι στην κοινωνία μας ζουν και δρουν άνθρωποι με διαφορετική καταγωγή, διαφορετική πίστη, διαφορετικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά ή τρόπους ζωής. Άλλωστε η επικράτηση και ενίσχυση της πολυπολιτισμικής κοινωνίας είναι μια αναπότρεπτη εξέλιξη προς την οποία οδηγεί η ανάγκη για παγίωση επιτέλους της ειρηνικής συμβίωσης των ανθρώπων και για σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους. Οι κοινωνίες του μέλλοντος, οι κοινωνίες της ειρήνης δεν μπορεί παρά να είναι πολυπολιτιστικές, με ακρογωνιαίο λίθο τους το σεβασμό στη διαφορετικότητα των μελών τους.

Κάθε κοινωνία, και η Ελληνική, πρέπει να μάθει να μην ταυτίζεται με ένα μόνο τρόπο ζωής. Τα λεγόμενα από ορισμένους για δήθεν μοναδικότητα των «δικών μας» βιωμάτων, που μόνο αυτά αποκαλύπτουν το πραγματικό νόημα της ζωής κ.λπ., καταλήγουν πάλι σε προκαταλήψεις και σε καλλιέργεια αισθημάτων μίσους ή καταφρόνησης, για τον τρόπο ζωής των άλλων, τον οποίο άλλωστε οι οπαδοί τέτοιων απόψεων δεν τον βιώνουν και επομένως δεν είναι σε θέση να τον συγκρίνουν με τον δικό τους.

Επιτέλους, είναι ιστορικό λάθος να περιορίζουμε

τον Ελληνισμό π.χ. μόνο στον βυζαντινό τρόπο ζωής, καθ' όλα σεβαστό βέβαια και σημαντικό κομμάτι της μακράς ελληνικής ιστορίας: είναι ιστορικό λάθος, αφού η ιστορία μας αρχίζει από την αρχαιότητα, περιλαμβάνει και τον νεότερο ελληνικό διαφωτισμό και τον ελληνισμό της διασποράς, περιλαμβάνει «δυτικοτρόπους», κατά τη γνωστή ορολογία, και «ανατολικοτρόπους». Έλληνες, περιλαμβάνει Έλληνες θρησκευόμενους, Έλληνες διαφορετικά θρησκευόμενους, Έλληνες μη θρησκευόμενους. Η επιβολή μιας μόνο πλευράς, με την οποία δήθεν ταυτίζεται ο ελληνισμός, όσο και αν αυτή η πλευρά αριθμητικά, ποσοτικά υπερέχει, δηλ. εκπροσωπείται περισσότερο, συρρικνώνει την ελευθερία συνείδησης και την ελευθερία σκέψης του Έλληνα και τελικά συρρικνώνει τον ίδιο τον Ελληνισμό. Η αγάπη στο δικό μας τρόπο ζωής, η καλλιέργεια των δικών μας εθίμων και παραδόσεων δεν σημαίνει ότι δικαιούμεθα να μη σεβόμαστε τη διαφορετικότητα των άλλων.

Μόνο αν αναγνωρισθεί και ριζώσει ο πλουραλισμός και η ιδέα μιας πολυπολιτισμικής κοινωνίας, με πίστη στην ισότητα όλων των μελών της, ανεξάρτητα από φύλο, φυλή, χρώμα, γλώσσα, θρησκεία, τρόπο ζωής, θα μπορούμε να ελπίζουμε ότι δεν θα ξανασυμβούν μικρά ή μεγάλα ολοκαυτώματα. Το κακό πρέπει να χτυπιέται στη ρίζα του.

Οι φραστικές διακηρύξεις προς αυτή την κατεύθυνση δεν αρκούν. Η πράξη είναι που μετράει. Και εκεί δεν είναι όλα τα σημάδια ενθαρρυντικά. Επιτρέψτε μου να αναφέρω ένα παράδειγμα από την πολιτική μας επικαιρότητα. Γίνεται συζήτηση για αναθεώρηση του Συντάγματος. Νομίζω, την ερχόμενη εβδομάδα θα αρχίσουν οι συζητήσεις στη Βουλή. Και όμως ουδείς λόγος γίνεται για αναθεώρηση των μόνων οπισθοδρομικών διατάξεων του Συντάγματός μας που ενέχουν το σπέρμα των διακρίσεων: των διατάξεων που αφορούν τις σχέσεις Πολιτείας - Εκκλησίας. Κανείς από τους φορείς πολιτικής εξουσίας δεν τολμά να τις θέξει και να εισηγηθεί τη συνεπή καθιέρωση της πλήρους θρησκευτικής ελευθερίας στον Καταστατικό μας Χάρτη, όπως αρμόζει σε μια κοινωνία που σέβεται εμπράκτως τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου. Ας δεχθούμε επιτέλους στο Σύνταγμά μας με σαφήνεια και απερίφραστα τη ρήση του Παύλου (προς Γαλάτας Γ' 28), προσαρμοσμένη φυσικά στην εποχή μας, «οὐκ ἐνὶ Ἰουδαίῳ οὐδὲ Ἕλληνι, οὐκ ἐνὶ δούλῳ οὐδὲ ἐλεύθερῳ, οὐκ ἐν ἄρσεν καὶ θήλει, πάντες γὰρ ὑμεῖς εἰς ἐστέ...».

Η σημερινή τελετή μας δίνει την ευκαιρία, πέρα από την απόδοση τιμῆς σ' αυτούς που χάθηκαν ή μαρτύρησαν στο Ολοκαύτωμα, να εκφράσουμε την αγάπη μας και τις ευχαριστίες μας στους σηματοπρωτες μας Έλληνες Ισραηλίτες και τους προγόνους τους, που έζησαν

και έδρασαν στην Ελλάδα επί αιώνες, όντας ζωτικό στοιχείο της κοινωνίας μας. Σφράγισαν με τη δημιουργικότητά τους και το δυναμισμό τους την πορεία της και συνέβαλαν σημαντικά στην οικονομική και πολιτιστική της ανάπτυξη και την πρόοδο και ευημερία του κοινωνικού συνόλου. Όταν η πατρίδα κινδύνευε, οι Ισραηλίτες συμπατριώτες μας έδιναν το παρόν μαζί με τους χριστιανούς αδελφούς τους, όπως το έπραξαν στον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, όπου πολέμησαν γενναία στο μέτωπο της Αλβανίας. Πολλοί έπεσαν μαχόμενοι για την πατρίδα τους, την Ελλάδα. Ο πρώτος Έλληνας αξιωματικός που έπεσε στην Αλβανία ήταν ο ισραηλιτικής καταγωγής Μαρδοχαίος Φριζής.

Αν προκύπτει ένα δίδαγμα από το Ολοκαύτωμα και τα αίτια που το προκάλεσαν, αυτό είναι η ανάγκη να συγκαταστήσουμε άσβεστη τη μνήμη γι' αυτό που έγινε, για το πώς έγινε, για το γιατί έγινε. Η μνήμη είναι η διαρκής απόδοση τιμής σ' αυτούς που μαρτύρησαν και χάθηκαν και είναι επίσης η καλύτερη εγγύηση ότι αυτό που έγινε δε θα ξανασυμβεί. Η μνήμη όμως δεν διατηρείται επαρκώς με ε-

τήσια μνημόσυνα. Στις ανυποψίαστες νεότερες γενιές περνάει και διατηρείται μέσω της Παιδείας. Οι ερχόμενες γενιές θα πρέπει να διδάσκονται το έγκλημα της γενοκτονίας σε βάρος των Εβραίων, που έξησε η ανθρωπότητα, μαθαίνοντας και τις πιο φρικιαστικές εκφάνσεις του, σε συνδυασμό, βέβαια, με άλλα ανάλογα κορυφαία γεγονότα κατά του ανθρωπισμού και άλλες γενοκτονίες στην ιστορία της ανθρωπότητας. Ένα μάθημα για τα ανθρώπινα δικαιώματα και για την αληθινή πλεονα τους, δηλ. τις παραβιάσεις τους και μάλιστα στις πιο τραγικές εκδηλώσεις τους, μάθημα που πρέπει να εισαχθεί στη δευτεροβάθμια υποχρεωτική εκπαίδευση, ή, έστω, ένα βασικό και εκτενές κεφάλαιο, με αυτό το περιεχόμενο, στο μάθημα της Ιστορίας είναι ο αποτελεσματικότερος τρόπος να μην αφήσουμε να ξεχασθεί το μεγάλο δίδαγμα από το φρικαλέοτερο γεγονός του αιώνα μας.

[Ομιλία που εκφωνήθηκε στο Ισραηλιτικό Νεχροταφείο Αθηνών στις 26 Απριλίου 1998, κατά την επέτειο του Ολοκαυτώματος]

Από την επίσκεψη του Βασιλιά Χοσάν Κάρος στη Θεσσαλονίκη, στις 24.5.98 και την απόδοση τιμής στο μνημείο Ολοκαυτώματος των Εβραίων της Θεσσαλονίκης

SUMMARY OF THE CONTENTS OF ISSUE NO 155, VOL. 21

May – June 1998

✓ Professor M. Stathopoulos, former dean of the University of Athens was the speaker during the ceremony of the **Holocaust Memorial Day**, which took place in Athens on 28 April 1998. In his speech, Dr. Stathopoulos referred especially to the fact that «the societies of the future, the societies of peace can be but pluralistic, and that their corner stone should be respect to the differences of their members».

✓ In his article, historian Mr. Moisis Litsis refers to data on **Jewish life in antiquity**, as it is presented through writings of ancient Greek writers.

✓ Regarding the different attitude between the **Greek Orthodox and the Roman Catholic Church during the Holocaust**, an article is published followed by a relevant article by Mr. Jean Kahn, president of Consistoire Central Israelite de France. The title is «The Pope's partial pardon».

✓ The article «The wrecked in History» by Mr. Michel Fais presents the history of the **Jewish**

Community of the island of Crete. As it is known, all Jews of Crete perished in the Holocaust.

✓ Lawyer Mr. Yiorgos Liolos presents his recollections from the persecution of the **Jews from Veria** (Macedonia). The article is followed by historical data of Mr. Albertos Nar on the Jewish Community of this town.

✓ Data published by the well-known man of letters Mr. Vassilis Tzanakaris, on the **Jews of Serres** (Macedonia). Mr. Tzanakaris notes that: «The Municipality of Serres has a holy obligation to honour the 600 Jewish souls from Serres who perished during World War II».

✓ In the column Historic Documents are published a) pictures from the ruins of the Synagogue in the old **Cambel quarter of Salonica** that was destroyed by a fire in 1932 and b) a report on the **co - operation of the three monotheistic religions in France**.

✓ The issue concludes with letters to the editor and presentation of books.

(Translation: Rebecca Kamchi)

